

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय काल्य

सं. नं. ११२२

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

काल्य

११२२

संग्रहालय क्रमांक

~~३२२~~

लेखक

पुस्तकाचे नांव

अपेक्ष्ये चाप

प्रारंभ

स

१०

३२२

काल्य

किंमत आठ आणे

श्रीगणेशायनमः

अथ वृद्धचाणाख्य प्रारंभः

श्लोक.

वृद्धचाणाख्यग्रंथस्यटीकांकुर्वेसुबोधिनीम् ॥

सर्वलोकोपकारायभाषयामाहंराष्ट्रया ॥ १ ॥

अर्थः—प्रारंभो या ग्रंथाची प्राकृत टीका करणारा, सुज्ञ जनांस विनयपूर्वक असें सुचवितो कीं, या संस्कृत ग्रंथकृत्यानें लोकहिताकडे दृष्टि देऊन केवळ नीते आणि चातुर्याच्या ज्या युक्ति त्याच या ग्रंथांत संग्रह केल्या आहेत; परंतु प्राकृत जनांस संस्कृत भाषेचा विशेषकरून परिपाठ नाही, याजकरितां त्या ग्रंथावर प्राकृत टीका करून हा सटीक ग्रंथ आह्मी लोकोपकारार्थ छापिला आहे, याचा संग्रह सुज्ञ जन करोत असें आह्मी इच्छितों.

या ग्रंथास प्रारंभ.

प्रणम्यशिरसाविष्णुं त्रैलोक्याधिपतिंप्रभुम् ॥

नानाशास्त्रोत्धृतं वक्ष्ये राजनीतिसमुच्चयम् ॥ १ ॥

त्रैलोक्यपालक समर्थ विष्णु जो त्यातें नमस्कार करून अनेक शास्त्रांपासून काढिलेला राजनीति संग्रह बोलतां. ॥ १ ॥

अधीत्येदं यथाशास्त्रं नरो जानाति सत्तमः ॥

धर्मोपदेशविख्यातं कार्याकार्यशुभाशुभम् ॥ २ ॥

जो पुरुष अध्ययन करून धर्माच्या उपदेशाविषयी प्रसिद्ध करावयास योग्य, अयोग्य, चांगले, वाईट इत्यादि शास्त्राप्रमाणे जाणतो तो श्रेष्ठ होतो. ॥ २ ॥

तदहं संप्रवक्ष्यामि लोकानां हितकाम्यया ॥

येन विज्ञानमात्रेण सर्वज्ञत्वं प्रपद्यते ॥ ३ ॥

ते मी लोकांच्या हितेच्छेने सांगतो. ज्या ज्ञानमात्रेकरून मनुष्य सर्वज्ञता पावतो. ॥ ३ ॥

मूर्खशिष्योपदेशेन दुष्टस्त्रीभरणेन च ॥

दुःखितैः संप्रयोगेण पंडितोऽप्यवसीदति ॥ ४ ॥

मूर्ख शिष्यास उपदेश केल्याने, आणि दुष्ट स्त्रीचे पोषण केल्याने, तसेच दुःखित जनांच्या अतिसहवासाने विद्वान्ही दुःख पावतो. ४

दुष्टाभार्याशठमित्रं भृत्यश्चोत्तरदायकः ॥

स सर्पे च गृहे वा सोमृत्युरेव न संशयः ॥ ५ ॥

ज्याची स्त्री दुष्ट, आणि मित्र तेही वंचक, तसाच प्रत्युत्तर देणारा चाकर, व सर्पयुक्त गृही वास, त्यास मृत्युच प्राप्त. यांत संशय नाही. ॥ ५ ॥

आपदर्थे धनं रक्षेद्द्वारान् रक्षेत् धनैरपि ॥

आत्मानं सततं रक्षेद्द्वारैरपि धनैरपि ॥ ६ ॥

पुढें आपत्ति प्राप्त होईल यासाठी धनार्थे रक्षण करावें, जर स्त्रीनाश आहे तर लोभ न करितां धनें करूनही स्त्रिया रक्षाव्या आणि जर आपला नाश होत आहे तर द्रव्य आणि स्त्रियाही, देऊन आत्मरक्षण करावें. ॥ ६ ॥

आपदर्थे धनं रक्षेत् श्रमतश्च किमापदः ॥

कदाचिच्चलते लक्ष्मीः संचितोपि विनश्यति ॥ ७ ॥

आपत्ति प्राप्त होईल ह्मणून द्रव्य संग्रह करावा, असें नीतिशास्त्र बोलतें; परंतु श्रीमंतास आपत्ति काय करणार आहे ? असें जर ह्मणावें तर कोणे एकेसमयीं लक्ष्मीही नाश पावते आणि धनसंग्रहही नाश पावतो. यास्तव दान भोगादि सद्व्ययकरावा हाच आपदार्थ धनसंग्रह असें नीतिशास्त्रच बोलतें. ॥ ७ ॥

यस्मिन्देशेन सन्मानो न वृत्तिर्न च बांधवाः ॥

न च विद्यागमोप्यस्ति वासंतत्र न कारयेत् ॥ ८ ॥

ज्या देशीं सत्कार नाही, आणि जीवनोपायही नाही, व कोणी आपले बांधवही नाहीत, आणखी विद्याप्राप्तिही नाही त्या देशीं क्षणमात्रही राहूं नये. ॥ ८ ॥

धनिकः श्रोत्रियो राजानदीवैद्यस्तु पंचमः ॥

पंचयत्रनविद्यंतेनतत्रदिवसंवसेत् ॥ ९ ॥

ज्या गांवांत धनवान्, श्रोत्रिय ब्राह्मण, राजा, नदी, वैद्य हीं पांच नाहीत तेथें एक दिवसही राहूं नये, अशा स्थळीं जो राहिल तो सुख पावणार नाही. ॥ ९ ॥

लोकयात्राभयंलज्जादाक्षिण्यंत्यागशीलता ॥

पंचयत्रनविद्यंतेनकुर्यात्तत्रसंगतिम् ॥ १० ॥

ज्या देशीं जनांच्या देहनिर्वाहाविषयीं कोणताही उपाय, तसेंच कोणाचेही भय, लज्जा, दक्षपणा आणि दानस्वभाव हीं नाहीत तेथें ज्ञात्यांनीं कदापि राहूं नये. ॥ १० ॥

जानीयात्प्रेषणेभृत्यान्वांधवान् व्यसनागमे ॥

मित्रंचापत्तिकालेषुभार्यांचविभवक्षये ॥ ११ ॥

जावत्कालपर्यंत कोणतेही कामाविषयीं सेवकास आज्ञा केली नाही, तावत्कालपर्यंत सेवकाची परीक्षा होत नाही, आज्ञासमयीं ते कसे आहेत ते जाणावे, कांहीं दुःखप्राप्तिकाळीं आपले बांधव आपणांस अनुकूल आहेत किंवा नाहीत ते त्यावेळेस जाणावे; जे आपले पूर्वीचे मित्र होते ते कोणक आपत्तिकाळीं कसे आहेत ते जाणावे. जेथपर्यंत ऐश्वर्य असतें तेथपर्यंत स्त्री पुरुषाचे आज्ञेत राहतेच, परंतु ऐश्वर्य क्षय पावले ह्मणजे तत्काळ तिची परीक्षा जाणावी. ॥ ११ ॥

आतुरेव्यसनेप्राप्तेदुर्भिक्षेशत्रुसंकटे ॥

॥ राजहारेस्मशानेचयस्तिष्ठतिसवांधवः ॥ १२ ॥

रोगग्रस्त काळीं, आणि दुःखसमयीं तसाच धान्यापत्तीचे वेळेस आणि शत्रुसंकटकाळीं, राजाचे गृहीं आणि स्मशानांत इतक्या ठिकाणीं जो आपणास न सोडितां राहतो तोच बांधव जाणावा. ॥ १२ ॥

योध्रुवाणिपरित्यज्यअध्रुवंपरिसेवते ॥

ध्रुवाणितस्यनश्यंतिअध्रुवंनष्टमेवच ॥ १३ ॥

जो अविनाशी वस्तु प्राप्त करून घेण्याचें सोडून नाशिवंत वस्तूचे पाठीं लागतो, त्याची अविनाशी वस्तु तर तो सोडून देतोच आणि नाशिवंत वस्तुतर नाशिवंत, एवंच तो दोर्हीनाहीं मुक्तो. ॥ १३ ॥

वरयेत्कुलजांप्राज्ञोविरूपामपिकल्पकाम् ॥

रूपशीलांननीचस्यविवाहःसदृशेकुले ॥ १४ ॥

बुद्धिमान् पुरुषानें कन्या वरावयाची ती रूपादिहीन जरी असली तरी उत्तम कुळींची वरावी, उत्तम रूप स्वभावादि संपन्न जरी असली तथापि नीच कुळींची वरूं नये. विवाहादि संबंध करणें तो आपले बरोबरीच्या कुळाशीं करावा. ॥ १४ ॥

नदीनांचनखीनांचशृंगीणांशस्त्रपाणिनां ॥

विश्वासोनैवकर्तव्यःस्त्रीषुराजकुलेषुच ॥ १५ ॥

नदी आणि श्वानादि नखांचीं जनावरें, गवादिक शृंगयुक्त प-

शु, तसेच निरंतर हातीं शस्त्र धरणारे यांचा आणि स्त्रियांचा, तसाच राजकुलाचा विश्वास कदापि धरूं नये. ॥ १५ ॥

विषादप्यमृतं ग्राह्यममेध्यादपिकांचनम् ॥

नीचादप्युत्तमांविद्यांस्त्रीरत्नंदुष्कुलादपि ॥ १६ ॥

विषापासूनही शोधून अमृत घ्यावे, अमंगळांत सुवर्ण पडलें असतां तेंही क्षालनादि करून घ्यावे. उत्तम विद्या नीचापासूनही घ्यावी. तशीच कन्या सर्वगुणसंपन्न आहे तर दुष्ट कुळांतलीही वरावी. ॥ १६ ॥

स्त्रीणां द्विगुणमाहारोलजाचापि चतुर्गुणा ॥

साहसं षड्गुणंचैव कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥ १७ ॥

पुरुषापेक्षां स्त्रियांचा आहार द्विगुणित, तशी लजाही चतुर्गुणित, तसेच साहसकर्म ह्यणजे अविचारें करून करणें तेंही षड्गुण अधिक, तसा कामही अष्टगुणित अधिक जाणावा. ॥ १७ ॥

इति वृद्धचाणारख्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अनृतं साहसं मायामूर्खत्वमतिलोभता ॥

अशौचत्वं निर्दयत्वं स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः ॥ १ ॥

मिथ्या भाषण, अविचारें करून कर्म करणें, कपट, मूर्खपणा, फार लोभ, अमंगळपणा, तसाच निर्दयपणा, हे सात स्त्रियांचे स्वाभाविक दोष जाणावे. ॥ १ ॥

भोज्यंभोजनशक्तिश्चरतिशक्तिर्वरांगना ॥

विभवेदानशक्तिश्चनाल्पस्यतपसःफलम् ॥ २ ॥

भोजनीय पदार्थ अनुकूल असतां भोजनाची शक्ति असणें, उत्कृष्ट स्त्री मिळाली असतां रतिशक्ति असणें, ऐश्वर्यप्राप्ति असतां दानशक्ति असणें, हें मोठें पुण्याचें फळ, पुण्याचे फळावांचून हीं प्राप्त व्हावयाचीं नाहींत. ॥ २ ॥

यस्यपुत्रोवशीभूतोभार्याछंदानुगामिनी ॥

विभवेयश्चसंतुष्टस्तस्यस्वर्गइहैवहि ॥ ३ ॥

पुत्र ज्याच्या स्वाधीन, आणि स्त्री इच्छेप्रमाणें वर्तणारी, आणि ऐश्वर्याचेठायीं जो सदा संतुष्ट त्याला इहलोकींच स्वर्गाचें सुख आहे. ॥ ३ ॥

तेपुत्रायेपितुर्भक्ताःसपितायस्तुपोषकः ॥

तन्मित्रंयत्रविश्वासःसाभार्यायत्रनिर्वृतिः ॥ ४ ॥

जे पित्याचे भक्त ह्मणजे त्याचे इच्छेप्रमाणें सेवा करणारे तेच पुत्र ह्मणावे, आणि आपणांस यांपासून पुढें सुख होईल अशी इच्छा न धरितां पुत्राचे पोषण जो करितो तोच पिता, जोवर निष्कपट विश्वास तोत्र मित्र, आणि जिच्यासंगें सुख होतें तीच भार्या. ॥४ ॥

परोक्षेकार्यहंतारंप्रत्यक्षेऽप्रियवादिनम् ॥

वर्जयेत्तादृशंमित्रंविषकुंभंपयोमुखम् ॥ ५ ॥

कुमित्राचें लक्षण. समक्ष प्रिय, हितकर बोलून पाठीमार्गे नाश करणारा असा जो मित्र तोच. जसा विषानें भरलेला घट असून मुखीं मात्र ज्याच्या दुग्ध अशा घटासारखा कुमित्र वर्ज करावा. ॥९॥

नविश्वसेत्कुमित्रेचमित्रेचापिनविश्वसेत् ॥

कदाचित्कुपितंमित्रंसर्वगुह्यंप्रकाशयेत् ॥ ६ ॥

कुमित्राचे ठायीं विश्वास ठेऊं नये, आणि मित्रावरही ठेवूं नये, कोणेएकेममयीं मित्र कोपला तर आपलें गुह्य सर्व लोकांमध्ये प्रसिद्ध करण्यास चुकणार नाही. ॥ ६ ॥

मनसांचितितंकार्यवाचानैवप्रकाशयेत् ॥

मंत्रेणरक्षयेद्गूढंकार्यंचापिनियोजयेत् ॥ ७ ॥

मनें करून निश्चित केलें जें कार्य तें वाणी करून प्रसिद्ध करूं नये, मसलतीनें कार्य रक्षार्थें, आणि त्याची योजना गुप्तपणें करावी, प्रसिद्ध करणें तें जाहाल्यानंतर करावें, पूर्वी केलें असतां कार्य सिद्ध होत नाही ॥ ७ ॥

कष्टंचखलुमूर्धत्वंकष्टंचखलुयौवनम् ॥

कष्टात्कष्टतरंचैवपरगेहनिवासनम् ॥ ८ ॥

मूर्खपणा महा दुःखदायक होय, तारुण्यही तसेंच दुःखकारक आहे, कांकीं, तें रक्षावयाचें परम दुर्घट, या दोहीपक्षां दुसन्याचे वरीं राहणें हें तर फारच दुःख होय. ॥ ८ ॥

शैलेशैलेनमाणिक्यमौक्तिकंनगजेगजे ॥

साधवोनहिसर्वत्रचंदनंनवनेवने ॥ ९ ॥

माणिक्य, रत्न, पर्वताचेठार्या असत खरे, परंतु सर्व पर्वती मिळत नाहीत, हत्तीचेठार्या मोत्ये असतात, परंतु सर्व गजांचे ठार्या असत नाहीत, तसेच साधु, आहेत परंतु सर्वत्र आहेत असे नाही, चंदनाचे वृक्ष वनांत असतात परंतु प्रतिवनांत असत नाहीत. ॥ ९ ॥

पुत्राश्चविविधैःशीलैर्निर्योज्याःसततंबुधैः ॥

नीतिज्ञाःशीलसंपन्नभवंतिकुलपूजिताः ॥ १० ॥

ज्ञात्यांहीं आपले पुत्र अनेक उत्तम स्वभावेकरून संपन्न होत असे करावे ह्मणजे ते सुस्वभावयुक्त नीति जाणणारे स्वकुल पूजित होतात. ॥ १० ॥

माताशत्रुःपितावैरीवालोयेननपाठ्यते ॥

सभामध्येनशोभंतेहंसमध्येवकोयथा ॥ ११ ॥

ज्या मातापितरांहीं आपले पुत्र पढविले नाहीत ती माता शत्रु, पिता वैरी. हंसामध्ये जसे बक शोभत नाहीत तसे ते अविद्वान् विद्वानाचे सभेत सन्मान पावत नाहीत. ॥ ११ ॥

लालनाद्दहवोदोषास्ताडनात्त्वहवोगुणाः ॥

तस्मात्पुत्रंचशिष्यंचताडयेन्नतुलालयेत् ॥ १२ ॥

गोड भाषण, आलिंगनादि लालनेकरून मुलांचे लालन करणे

येणेंकरून फार दोष प्राप्त होतात, यास्तव विद्येविषयीं पुत्राचें
अथवा शिष्याचें लालन न करितां ताडनच करावें. ॥ १२ ॥

श्लोकेनवातदर्धेनतदर्धाधार्क्षरेणच ॥

अबंध्यंविषसंकुर्याद्दानाध्ययनकर्मभिः ॥१३॥

एक श्लोक किंवा अर्धश्लोक अथवा एकपाद शेवटीं एक अक्षर
तरी प्रतिदिवशीं पढावें, तशीं दान अध्ययनादि कर्म करित जावीं,
दिवस व्यर्थ घालवूं नये. ज्या दिवशीं कोणताच चांगला उद्योग के-
ला नाही तो दिवस बंध्य, याकरितां कांहीं तरी चांगला उद्योग
करावा. ॥ १३ ॥

कांतावियोगःस्वजनापमानोरणस्यशेषंकुन्टुपस्यसेवा ॥

दरिद्रभावोविषमासभाचविनाग्निनैतेचदहंतिकायम् १४

स्त्रीवियोग, स्वजनापामून अपमान, युद्धामध्ये राहिलेला योद्धा,
दुष्टराजाची सेवा, दरिद्रीपणा, विषमसभा ह्मणजे ज्या सभेत ल-
हानथोर व्यवस्था नाही ती सभा, अशीं हीं सहा प्रकारचीं दुःखें
पुरुषास प्राप्त झालीं असतां अग्निवांचून देहातें जाळतात. ॥१४॥

नदीतीरेचयेवृक्षाःपरगेहेषुकामिनी ॥

मंत्रिहीनाश्वराजानश्शीघ्रंगच्छंत्यसंशयम् ॥ १५ ॥

नदीच्या तीरींचे वृक्ष, परगृहीं जाणारी तरुण स्त्री, प्रधानावां-
चून राज्य, हीं लवकर नाश पावतात, यांत संशय नाही. ॥ १५ ॥

बलंविद्याचविप्राणांराज्ञांसैन्यंबलंतथा ॥

बलंवित्तंचवैश्यानांशूद्राणांचकनिष्ठिका ॥ १६ ॥

ब्राह्मणाचें बळ विद्या, राजाचें बळ सैन्य, वैश्याचें बळ द्रव्य, शूद्राचें बळ सेवा याबळेंकरूनहीनअसेते शोभत नाहींत ॥ १६ ॥

निर्धनंपुरुषंवैश्याप्रजाभग्नंनृपंत्यजेत् ॥

खगावीतफलंवृक्षंभुक्ताचाभ्यागतगृहम् ॥ १७ ॥

द्रव्यहीनपुरुषातें वैश्या त्यागिते, पालनादि शक्तिहीन राजातें प्रजा सोडिते, फलहीन वृक्षातें पक्षी सोडितात, ज्या गृहीं भोजन केलें त्याचा अभ्यागत त्याग करून जातो. ॥ १७ ॥

गृहीत्वाद्दक्षिणांविप्रास्त्यजंतियजमानकम् ॥

प्राप्तविद्यागुरुंशिष्यादग्धरण्यंमृगास्तथा ॥ १८ ॥

ऋत्विजब्राह्मण दक्षिणा वेऊन यजमानातें सोडितात, शिष्य विद्या प्राप्त झाल्यावर गुरूतें सोडून जातात, दग्धवन सोडून मृग अन्यत्र जातात, या श्लोकाचें तात्पर्य ज्यापासून जें आपणास मिळायचाचें असतें तेंपर्यंत त्याचे आज्ञांकित असतों आणि मिळाल्यावर त्याचा त्याग करून अन्यत्र जातों. ॥ १८ ॥

दुराचारीदुरादृष्टिर्दुरावासीचदुर्जनः ॥

यन्मैत्रीक्रियतेतेषांनरःशीघ्रंविनश्यति ॥ १९ ॥

ज्याचें आचरण दुष्ट, ज्याची दृष्टी पापी आणि अमंगळ स्था-

नीं राहणारा, सर्व जनांत दुष्ट अशांची मैत्री जो करितो तो लवकरच नाशार्ते पावतो. ॥ १९ ॥

समानेशोभते प्रीतिराज्ञिसेवाचशोभते ॥

वाणिज्यं व्यवहारेषु स्त्रीदिव्याशोभते गृहे ॥ २० ॥

आपल्या सारख्यावर प्रीति केली असता ती शोभते, सेवा राज्याचे ठायीं शोभते, व्यवहारामध्ये वाणिज्य शोभते, सुंदर स्त्री गृहाचे ठायीं शोभते. ॥ २० ॥

॥ इति वृद्धचाणख्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

कस्य दोषः कुलेनास्ति व्याधीनाकेन पीडिताः ॥

व्यसनं केन न प्राप्तं कस्य सौख्यं निरंतरम् ॥ १ ॥

या लोकीं दोषरहित कोणाचे कुल आहे ? व्याधीनें पीडित नाहींत असे कोण आहेत ? संकट प्राप्त झाले नाही असा कोण आहे ? निरंतर सुख कोणास आहे ? दोष व्याधि, संकटरहित निरंतर सुखी एक आत्मा आहे. ॥ १ ॥

आचारः कुलमाख्यातिदेशमाख्यातिभाषणम् ॥

संभ्रमः स्नेहमाख्यातिवपुराख्यातिभोजनम् ॥ २ ॥

कुलातें प्रसिद्ध करणारा एक कुलाचार होय, देशामध्ये प्रसिद्ध होण्यास कारण एक उत्तम भाषण, स्नेहातें प्रसिद्ध करणारा मोह, व देहातें पुष्ट करणारें भोजन. ॥ २ ॥

सत्कुलेयोजयेत्कन्यांपुत्रंविद्यासुयोजयेत् ॥

व्यसनेयोजयेच्छत्रुमिष्टंधर्मेणयोजयेत् ॥ ३ ॥

कन्या देणें ती उत्तम कुल पाहून द्यावी, पुत्रास उत्तम प्रकारचे विद्येस निरंतर लावावें, शत्रूस संकटामध्येच सदैव पाडावें, आपणास जी प्रियवस्तु असेल ती पूर्वी धर्माचे ठायीं लावावी. ॥३॥

दुर्जनस्यचसर्पस्यवरंसर्पोनदुर्जनः ॥

सर्पोदंशतिकालेनदुर्जनस्तुपदेपदे ॥ ४ ॥

दुर्जन आणि दीर्घद्वेषी सर्प, या उभयतांमध्ये सर्प बरा, कांकीं, सर्प कदाचित् कालें करून दंश करितो, व दुर्जन पदोपदीं मर्मच्छेद करितो. ॥ ४ ॥

एतदर्थंकुलीनानानृपाःकुर्वतिसंग्रहम् ॥

आदिमध्यावसानेषुनत्यजंतिचतेनृपम् ॥ ५ ॥

दुर्जन फार घातक याजकरितां राजे कुलीनाचा संग्रह करितात, कांकीं, ते कालत्रयींही संग्रह करणाऱ्यांचा त्याग करित नाहीत धन्यास संकटापासून रक्षितात. ॥ ५ ॥

प्रलयेभिन्नामर्यादाभवंतिकिलसागराः ॥

सागराभेदमिच्छंतिप्रलयेपिनसाधवाः ॥ ६ ॥

प्रलयाचे पूर्वी समुद्र शांत, अक्षाभ्य असतात तेच प्रलयकालीं मर्यादाभेद करितात, आणि भेदातेंही इच्छितात; पण तसे साधु सर्वत्र अभेद पाहणारे प्रलयकालींही भिन्नमर्याद होत नाहीत ॥६॥

मूर्खस्तुपरिहर्तव्यःप्रत्यक्षोद्विपदःपशुः ॥

भिद्यंतेवाक्यशल्येनअदृशंकंटकोयथा ॥ ७ ॥

मूर्ख आपणापासून दूर करावा, त्याशीं सहवास करूं नये, कां-
कीं, तो दोन पायांचा पशुच होय, जसा कंटक अंधातें वेधितो तसा
तोही वाग्बाणेंकरून सर्वातें भेदितो. ॥ ७ ॥

रूपयौवनसंपन्नाविशालकुलसंभवाः ॥

विद्याहीनानशोभंतेनिर्गंधाड्वकिंशुकाः ॥ ८ ॥

रूपानें आणि तारुण्यानें संपन्न आहेत, तसे श्रेष्ठ कुलोत्पन्न
आहेत, तथापि ते जर विद्याहीन आहेत तर पुष्पादिसंपत्तियुक्त
सुगंधरहित पळसाच्या वृक्षासारिखे शोभत नाहींत. ॥ ८ ॥

कोकिलानांस्वरंरूपंस्त्रीणांरूपंपतिव्रता ॥

विद्यारूपंकुरूपणांक्षमारूपंतपस्विनाम् ॥ ९ ॥

कोकिलांचें रूप स्वर, त्या स्वरेकरून सर्वातें मोहित करि-
तात, स्त्रियांचें रूप एक पातिव्रत्यच होय, कुरूप पुरुषांचें रूप
एक विद्या, ते त्या विद्येनेच शोभतात; तपस्व्यांचें रूप क्षमा, क्ष-
मेनें सर्व जिंकितात. ॥ ९ ॥

त्यजेदेकंकुलस्यार्थेग्रामस्यार्थंकुलंत्यजेत् ॥

ग्रामंजनपदस्यार्थेआत्मार्थंपृथिवींत्यजेत् ॥ १० ॥

एका पुरुषाच्या संग्रहेंकरून जर कुलाचा नाश होत आहे

तर त्याचा त्याग करून कुलाचें रक्षण करावें, एका कुलाच्या योगें-
करून जर ग्राम नाश पावतो तर तें कुल ग्रामांतून काढून लावावें,
आणि ग्राम रक्षावा, एका ग्रामामुळे जर देश विच्छिन्न होतो तर तो
ग्राम काढून टाकावा, जर आत्मनाश होत आहे तर पृथ्वी सोडून
जावें व आत्मरक्षण करावें. ॥ १० ॥

उद्योगेनास्तिदारिद्र्यंजपतोनास्तिपातकम् ॥

मौनेचकलहोनास्तिनास्तिजागरतोभयं ॥ ११ ॥

उद्योग करणाऱ्यास दरिद्र प्राप्त होत नाही, निरंतर भगवन्नाम
जप करणाऱ्यास पातकाची बद्धकता नाही, मौन धारण कर-
णारास कलहाची बाधा होत नाही, जागरण करणारास कधीही
भीति प्राप्त होत नाही. ॥ ११ ॥

अतिरूपेणवैसीताह्यतिगर्वेणरावणः ॥

अतिदानंबलिर्नूष्टोह्यतिसर्वत्रवर्जयेत् ॥ १२ ॥

सीता अति रूपवती होती यास्तव ती रावणानें नेली, रावणा-
सही गर्व बहुत झाला तेणेंकरून तो नाश पावला, बलिनें गुरुव-
चन उल्लंघन करून लोकोत्तर दान करिता झाला, ह्मणूनच तो
स्थानभ्रष्ट झाला, या करितां कोणतेही कर्म फार करूं नये, करी-
ल तो नाश पावेल. ॥ १२ ॥

कोहिभारःसमर्थानांकिंदूरंव्यवसायिनाम् ॥

कोविदेशःसुविद्यानांकःपरःप्रियवादिनाम् ॥ १३ ॥

समर्थास कांहीं एक काम करायास काय अशक्य आहे ? व्यवहार करणारास कोणती वस्तु दूर आहे ? विद्वान् पुरुषास कोणता परदेश आहे ? आणि प्रिय बोलणारास कोणता शत्रु आहे ? ॥ १३ ॥

एकेनापिसुवृक्षेणपुष्पितेनसुगंधिना ॥

वासितंतदहनंसर्वसुपुत्रेणकुलंयथा ॥ १४ ॥

वन मोठें विस्तीर्ण बहु व्याप्त आहे, तथापि पुष्पित सुगंधयुक्त एक वृक्षेकरूनही तें सर्व वन सुशोभित सुगंधयुक्त होतें, जसें सुपुत्राचे योगेकरून सर्व कुल शोभा पावतें तसें. ॥ १४ ॥

एकेनशुष्कवृक्षेणदह्यमानेनवन्दिना ॥

दह्येत्तदहनंसर्वकुपुत्रेणकुलंयथा ॥ १५ ॥

अरण्य मोठें विशाल कोमल पल्लवादिकेकरून अनेक वृक्ष संपन्नविराजित असें जरी आहे, तथापि त्या वनांत एक शुष्क वृक्ष अग्नीनें जळत आहे तर त्याच्या योगेकरून तें सर्व वन जसें जळून जातें तसें कुपुत्रानें कुल दग्ध होतें असें जाणावें. ॥ १५ ॥

एकेनापिसुपुत्रेणविद्यायुक्तेनसाधुना ॥

आल्हादितंकुलंसर्वयथाचंद्रेणशर्वरी ॥ १६ ॥

विद्वान् असून साधु अशा एका सुपुत्रेकरून संपूर्ण कुल आनंदयुक्त होतें, जशी रात्री चंद्रेकरून सर्वाला आनंदकारक शोभायमान होते तद्वत् ॥ १६ ॥

किंजातैर्बहुभिःपुत्रैःशोकसंतापकारकैः ॥
वरमेकःकुलालंबीयत्रविश्राम्यतेकुलम् ॥ १७ ॥

शोकसंताप करणारे बहुत पुत्र होऊन त्यांचा उपयोग काय? संपूर्ण कुलाचा अविलंबी ह्यणजे धारणपाषण करणारा, ज्याचे आश्रयकरून सर्व कुल सुख पावते असा एक असला तरी तो सर्वापेक्षां श्रेष्ठ जाणावा. ॥ १७ ॥

लालयेत्पंचवर्षाणिदशवर्षाणिताडयेत् ॥

प्राप्तेतुषोडशेवर्षेपुत्रेमित्रवदाचरेत् ॥ १८ ॥

पुत्राच लालन त्याचे जन्मदिवसापासून पांच वर्षपर्यंत करावे, नंतर दहा वर्षे त्यास शिक्षेविषयी ताडण करावे, सोळावे वर्ष प्राप्त झाले असतां पुत्रीचेठार्यां मित्राप्रमाण आचरण करावे. ॥ १८ ॥

उपसर्गेन्यचक्रेचदुर्भिक्षेचभयावहे ॥

असाधुजनसंपर्केयःपलायत्सजीवति ॥ १९ ॥

उपसर्ग ह्यणजे पीडा प्राप्त झाली असतां, परचक्र ह्यणजे शत्रूची सेना आपणावर आली असतां, भयंकर दुर्भिक्ष प्राप्त झाले असतां, दुष्टजनाचा संग प्राप्त झाला असतां, इतके समयीं जो पलायन करितो तोच वांचतो. ॥ १९ ॥

धर्मार्थकाममोक्षेषुयस्यकोपिनविद्यते ॥

जन्मजन्मनिमर्त्येषुमरणंतस्यकेवलम् ॥ २० ॥

जन्मजन्माचेठार्यां धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष यांतून एकही पुरुषार्थ ज्यास घडला नाही त्याचे मरण मनुष्यामध्ये व्यर्थ जाणावे, जन्मास येऊन ज्याने आपले सार्थक केले त्याचे मरण सफल होय. ॥२०॥

मूर्खायन्नपूज्यंतेधान्यंयन्नसुसंचितम् ॥

दंपत्येकलहोनास्तितन्नश्रीःस्वयमागता ॥ २१ ॥

इतिवृद्धचाणारुयेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

ज्या गृहीं मूर्खाचा सत्कार होत नाही, आणि ज्या गृहीं धान्यसंग्रह निरंतर असतो, आणि स्त्रीपुरुषांचा कलह नाही त्या गृहीं लक्ष्मी आपणच येऊन स्थिर राहते. ॥ २१ ॥

आयुःकर्मचवित्तंचविद्यानिधनमेवच ॥

पंचैतानिहिसृज्यंतेगर्भस्थस्यैवदेहिनः ॥ १ ॥

आयुष्य, कर्म, द्रव्यसंग्रह विद्या आणि मरण हीं पांच प्राणी गर्भी असतांच त्याचे ललाटी ब्रह्मदेव लिहीत असतो ॥ १ ॥

साधुभ्यस्तेनिवर्ततेपुत्रमित्राणिवांधवाः ॥

येचतैःसहगंतारस्तत्धर्मात्सुकृतंकुलम् ॥ २ ॥

ज्याचे अंकित जे पूर्वी पुत्रादि असतात ते साधु जाहल्यावर ते त्याचे पुत्र मित्रादिक त्यापासून दूर होतात, व जे अनुमरून चालतात त्यांच्या सद्धर्मेकरून त्यांचे सर्व कुल पुण्यवंत होते. ॥ २ ॥

दर्शनध्यानसंस्पर्शैर्मत्सीकूर्माचपक्षिणी ॥

शिशुंपालयतेनित्यंतथासज्यनसंगतिः ॥ ३ ॥

दर्शन, ध्यान, स्पर्श इहींकरून मत्सी आणि कांसवीण, तशीच पक्षिणी ह्या आपल्या आपत्यातें पाळितात, तसे साधुही दर्शनादि-
केंकरून दीनजनातें रक्षितात. ॥ ३ ॥

यावत्स्वस्थोप्ययंदेहोयावन्मृत्युश्चदूरतः ॥

तावदात्महितंकुर्यात्प्राणांतेकिंकरिष्यति ॥ ४ ॥

जावत्कालपर्यंत हा देह निरोगी अमून स्वाधिन आहे, आणखी
मृत्यु दूर आहे तावत्कालपर्यंत मनुष्यानें आत्महित करावें, अंत-
काळ समीप आख्यावर मग हित कसें होईल? ॥ ४ ॥

कामधेनुगुणाविद्याह्यकालेफलदायिनी ॥

प्रवासेमातृसदृशीविद्यागुप्तधनंस्मृतम् ॥ ५ ॥

विद्येचे गुण कामधेनुसारिखे आहेत, विद्या अकालीं फळ देत्ये,
प्रवासीं विद्या मातेसारिखी पोषण करित्ये, तस्मात् विद्या गुप्तधन
होय. ॥ ५ ॥

एकोपिगुणवान्पुत्रोनिर्गुणैश्चशतैरपिः ॥

एकचंद्रस्तमोहंतिनचताराः सहस्रशः ॥ ६ ॥

गुणवान एकच पुत्र जरी असला तरी तो बहुतांपेक्षां अधिक

जाणावा, निर्गुणी शत पुत्र जरी झाले असले तरी व्यर्थ, त्यांचा कांहींएक उपयोग नाही, याविषयीं दृष्टांत, एक चंद्र सर्व अंधः-कार दूर करितो, सहस्रशः नक्षत्रे अल्पही अंधकार दूर करण्यास समर्थ नाहीत, तेव्हां तीं असून काय उपयोग. ॥ ६ ॥

मूर्खश्चिरायुर्जातोपितस्माज्जातोमृतोवरः ॥

मृतःसचाल्पदुःखाययावज्जीवंजडोदहेत् ॥ ७ ॥

मूर्ख पुत्र चिरायु झाला, तरी त्यापेक्षां मृतच जन्मास येतो तो बरा कांको, तो क्षणमात्र दुःखदायक होतो, आणि जो जड चिरंजीवी तो जन्मपर्यंत देहातें जाळित असतो, यास्तव पुत्रास विद्वान् करावा. ॥ ७ ॥

कुग्रामवासःकुलहीनसेवाकुभोजनंक्रोधमुखीचभार्या ॥

पुत्रश्चमूर्खोविधवाचकन्याविनाग्निनाषट्प्रदहंतिकायं ८

कुग्रामी राहाणें, कुलहीनाची सेवा, कदान्नभक्षण, सर्वकाल क्रोधयुक्त जिचें मुख अशी स्त्री, पुत्र मूर्ख, आणि कन्या गतभर्तृका, हीं सहा अग्नीवांचून देहातें जाळितात. ॥ ८ ॥

किंतयाक्रियतेधेन्वायानदोग्धीनगुर्विणी ॥

कोर्थःपुत्रेणजातेनयोनविद्वान्भक्तिमान् ॥ ९ ॥

जो दूध देत नाही, आणि गर्भिणी होत नाही, अशा धेनूचा काय उपयोग, विद्वान् नाही आणि जो भक्तिमान् नाही अशा पुत्राचा काय उपयोग, यापासून दुःख मात्र उत्पन्न होतें. ॥ ९ ॥

संसारतापदग्धानां त्रयो विश्रांतिहेतवः ॥

आपत्यंच कलत्रंच संतसंगतिरेव च ॥ १० ॥

संसाराचे तापेकरून दग्ध झालेल्या जनांस सुख होण्याविषयीं कारणें तीनच आहेत, एक सुंदर आपत्य. हास्यमुखी सुंदर स्त्री आणि साधूची संगति, हीं तीन. यांमध्ये सत्संगतीच श्रेष्ठ, कांकीं तिच्या संगेकरून इहलोकीं सुख प्राप्त होऊन मुक्तिही प्राप्त होते. ॥ १० ॥

सकृज्जल्पंति राजानः सकृज्जल्पंति पंडिताः ॥

सकृत्कन्याप्रदीयंते त्रिण्येतानि सकृत्सकृत् ॥ ११ ॥

राजे आणि पंडित हे उभयतां भाषण बौलावयाचे तें पूर्वी विचार करून एकवेळ बोलतात, जर बोलिलेले आपले भाषण अन्यथा करतील तर मिथ्या भाषण करणाऱ्यास शिक्षा करणें, आणि चांगला उपदेश करणें हें त्यांस कसें संभवेल? कन्या देणें ती कुलशीलादि गुण विचार पूर्वीच करून, द्यावी विवाहानंतर गुण दोष विचार करून उपयोग नाही. कारण कीं, तिचे पुनर्दान होत नाही, राजभाषण आणि पंडितांचे भाषण आणखी कन्यादान हीं एकवेळच होतात. ॥ ११ ॥

एकाकिनातपोद्वाभ्यां पठनं गायनं त्रिभिः ॥

चतुर्भिर्गमनं क्षेत्रं पंचभिर्बहुभीरणः ॥ १२ ॥

तप करणें तें एकाच करावें, अध्ययन दोघांहीं करावें, गायन

तिघांहीं करावें, कोठेंही गमन करणें तें चौघांहीं करावें, कृषीकर्म पांचांहीं करावें, आणि युद्ध करण्यास फार समुदाय असावा. ॥ १२ ॥

साभार्यायाशुचिर्दक्षासाभार्यायापतिव्रता ॥

साभार्यायापतिप्रीतासाभार्यासत्यवादिनी ॥ १३ ॥

.. जो पवित्र कर्मांचे ठायीं सावध, चतुर आणि पतिव्रता पतीचे ठायीं अखंड जीची प्रीति आणि सत्य भाषण करणारी तीच भार्या पोषण करावयास योग्य. ॥ १३ ॥

अपुत्रस्यगृहंशून्यंदिशच्छून्यस्त्ववांधवाः ॥

मूर्खस्यहृदयंशून्यंसर्वशून्यंदरिद्रता ॥ १४ ॥

अपुत्राचे गृह शोभत नाही, बांधवहीन दिशा शोभत नाहीत, मूर्खांचे हृदय शून्य होय, कारण की, हृदय ज्ञानोत्पत्तीचे स्थळ, जें ज्ञान तें ज्या हृदयांत नाही तें हृदय शोभत नाही. दरिद्रपणा हा सर्व शून्य जाणावा. तात्पर्य जो धनवान तो निर्गुणी जरी असला तरी लोक त्यास मोठा गुणज्ञ, चतुर, सुंदर इत्यादि बोलतात. सर्व गुण धनाचे आश्रयेंकरून राहतात. ह्यणून दरिद्री गुणज्ञ आणि चतुर असतांही तो दरिद्रामुळे शोभत नाही ह्यणून तो सर्व शून्य जाणावा. ॥ १४ ॥

अनभ्यासेविषंशास्त्रमर्जाणिभोजनंविषम् ॥

दरिद्रस्यविषंगोष्ठीवृत्तस्यतरुणीविषम् ॥ १५ ॥

ज्याला अभ्यास नाही त्याला शास्त्र सुलभ असतां विषासारिखें दुस्तर वाटतें. पूर्वी भोजन केलेलें अन्न, पचन झालें नसतां त्यावर पुनर्भोजन विषासारिखें मारक होय, दरिद्र्यास गोष्टी विषासारिख्या ह्या त्यास रुचत नाहींत, तो दरिद्रपणामुळें सर्वकाळ चिंताग्रस्त असतो, जो धनवान त्यालाच अनेक गोष्टी विषय वगैरे रुचतात. वृद्ध पुरुषाला तरुण स्त्री विषासारखी दिसते, ह्यणजे ज्याला ज्या विषयांची इच्छा होत नाही त्याला तो विषय विषासारखा दुस्पर्श वाटतो ॥ १५ ॥

त्यजेत् धर्मदयाहीनं विद्याहीनं गुरुं त्यजेत् ॥

त्यजेत् क्रोधमुखी भार्यानिःस्नेहान्बाधवास्त्यजेत् ॥ १६ ॥

जो धर्मदयेंकरून हीन त्याचा त्याग करावा, विद्याहीन गुरुचा त्याग करावा, सर्वकाळ क्रोधयुक्त जिचें मुख त्या स्त्रीचा त्याग करावा, ज्याचा स्नेह नाही त्या बांधवांचा त्याग करावा. ॥ १६ ॥

अध्वाजरामनुष्याणां वाजीनां बंधनं जरा ॥

अमैथुनं जरास्त्रीणां वस्त्राणामातपो जरा ॥ १७ ॥

सर्वकाळ मार्ग चालण्याच्या योगानें मनुष्यास जरा प्राप्त होते, घोड्यांना बंधनानें जरा प्राप्त होते, मैथुनावांचून स्त्रियांस जरा लवकर प्राप्त होते, वस्त्रें उष्णामध्ये निरंतर वाळलीं असतां तीं लवकर जीर्ण होतात. ॥ १७ ॥

कः कालः कानि मित्राणिको देशः को व्ययागमौ ॥

कस्याहंकाचमेशक्तिरितिचिंत्यंमुहुर्मुहुः ॥ १८ ॥

काल कोणता ? जो कर्माविषयीं प्रशस्त प्रातरादि तो काल जाणावा. मित्रें कोणतीं जीं निरपेक्ष कार्य करणारीं तीं; देश कोणता ज्या देशीं भय नाही तो, व्यय ह्यणजे खर्च किती आणि आगम ह्यणजे प्राप्ति किती; मी कोणाचा, माझी शक्ति किती, याप्रकारें वारंवार विचार करावा. ॥ १८ ॥

जनिताचोपनीताचयस्तुविद्यांप्रयच्छति ॥

अन्नदाताभयत्रातापंचैतेपितरःस्मृताः ॥ १९ ॥

जनिता ह्यणज उत्पन्न करणारा, उपनीता ह्यणजे मौजी बंधन करणारा; आणि जो विद्या वाढवितो तो, जो अन्न देतो तो, व मयापासून रक्षितो तो; हे पांच पितरच जाणावे. ॥ १९ ॥

राजपत्नीगुरोःपत्नीमित्रपत्नीतथैवच ॥

पत्नीमातास्वमाताचपंचैतेमातरःस्मृता ॥ २० ॥

राजाची स्त्री, तशीच गुरूची, मित्राची, आपल्या स्त्रीची माता आणि आपली माता, ह्या पांच माताच जाणाव्या. ॥ २० ॥

अग्निर्देवहिजातीनांमुनीनांहृदिदेवतम् ॥

प्रतिमास्वल्पबुद्धीनांसर्वत्रसमदर्शिनः ॥ २१ ॥

द्विजाती ह्यणजे ब्राह्मण, क्षत्रिय, आणि वैश्य, यांस अग्नि-देव उपास्य जाणावा, मुनीचें दैवत हृदयाचे ठायींच जाणावें, कां-

कीं, ध्यान धरणें हाच त्यांचा मुख्य धर्म होय. तस्मात् ध्यान कर-
ण्याचें स्थान हृदयच जाणावें, अल्पबुद्धिजे त्यांस प्रतिमाच दैवत,
कारण कीं, ते स्थूळबुद्धि यांस ईश्वररूपाचें ज्ञान नाहीं, तेव्हां ते
प्रतिमेचे ठायीं ईश्वराची भावना करून पूजन करितात. जे समदर्शी
ज्ञानी आत्म्यातें सर्वत्र पाहणारे त्यांस सर्वत्र देवच आहे. ॥ २१ ॥

इति वृत्थचाणारुख्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

गुरुरग्निद्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ॥

पतिरेव गुरुः स्त्रीणां सर्वस्याभ्यागतो गुरुः ॥ १ ॥

ब्राह्मणादि तीन वर्णांस अग्निच गुरु, ह्यणजे उपासना कराव-
यास योग्य जाणावा, सर्व वर्णांस ब्राह्मण गुरु, जाणावा, स्त्रियांस
पतिच गुरु, ह्यणजे पूज्य आणि तारक होय, आणि सर्व जनांस
अभ्यागत ह्यणजे अनाहूत मध्यान्हकाळीं आलेला अन्नार्थी तो
गुरु, सारिखा पूज्य जाणावा. ॥ १ ॥

यथाचतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते निघर्षणच्छेदनतापताडनैः

तथाचतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते त्यागेन शीलेन गुणेन कर्मणा

घर्षण, छेदन, तापविणें, आणि ताडण अशा चार उपयांहीं
करून जशी सुवर्णाची परीक्षा करितात, तशी दान, स्वभाव, गुण,
आणि कर्म ह्यणजे आचरण, ह्या चार उपायांहीं करून पुरुषांची
परीक्षा करावी. ॥ २ ॥

तावद्भयेषुभेतव्यंयावद्भयमनागतम् ॥

आगतंतुभयंदृष्ट्वाप्रहर्तव्यमशंकया ॥ ३ ॥

जावत्कालपर्यंत भय प्राप्त झाले नाही, तावत्कालपर्यंत त्याची भीति धरावी, आणि ते प्राप्त झाल्यावर त्याची भीति न धरितां युक्तीने परिहार करावा, तसें न केले तर आपला नाश होईल. ॥३॥

एकोदरसमुद्भूताएकनक्षत्राजातकाः ॥

नभवंतिसमाःशीलेयथाबदरिकंटकाः ॥ ४ ॥

एका मातेच्या उदरापामून उपन्न झाले, अथवा एक नक्षत्री जन्मले असतांही ते स्वभावाविषयीं सारखे होत नाहींत जसे बोरीचे कंटक आणि बोरें. ॥ ४ ॥

निःस्पृहोनाधिकारीस्यान्नाकामीमंडनप्रियः ॥

नाविदग्धःप्रियंब्रूयात्स्पष्टवक्तानवंचकः ॥ ५ ॥

ज्याला कशाचीही इच्छा नाही तो कोणत्याही कर्माविषयी अधिकारी होत नाही, ज्याला कामना नाही तो अलंकार प्रिय होत नाही, जो अविदग्ध ह्मणजे मूर्ख त्याला प्रिय भाषण बोलतां येत नाही, जो कोणतीही शंका मनांत न धरितां स्पष्ट भाषण करितो तो वंचक ह्मणजे दुसऱ्याला ठकविणारा होत नाही. ॥ ५ ॥

मूर्खानां पंडिताहेष्याअधनानांमहाधना ॥

परांगनाकुलस्त्रीणांसुभगानांचदुर्भगाः ॥ ६ ॥

मूर्ख पंडितांचा, दरिद्री धनवंतांचा, व्यभिचारिणी पतिव्रतांचा सुभगा ह्यणजे सौभाग्यादि संपन्न स्त्रियांचा, दुर्भगा ह्यणजे गत-भर्तृकादि स्त्रिया द्वेष करितात. ॥ ६ ॥

आलस्योपहताविद्यापरहस्तगतास्त्रियः ॥

अल्पबीजं हतं क्षेत्रं हतं सैन्यमनायकम् ॥ ७ ॥

आलस्येकरून विद्या नाश पावते, स्त्रिया अन्यपुरुषाच्या हस्तगत झाल्या असतां भ्रष्ट होतात, ज्या शेतांत बीज अल्प ह्यणजे दळदारपणा नाही तें क्षेत्र लवकरच नाश पावते, ज्या सैन्यांत नायक ह्यणजे त्याचा निर्वाहक नाही तें सैन्य नाश पावते. ॥ ७ ॥

अभ्यासाद्धार्यते विद्याकुलं शीलेन धार्यते ॥

गुणैर्मित्राणि धार्यते अक्षयक्रोधश्च धार्यते ॥ ८ ॥

अभ्यासे करून विद्येचें धारण ह्यणजे संरक्षण करितात, उत्तम स्वभावेकरून कुळाचें रक्षण होतें, गुणांहीकरून मित्रें रक्षार्थी, नेत्रेकरून क्रोध धारण करावा. ॥ ८ ॥

वित्तेन रक्षयते धर्मो विद्यायोगेन रक्षयते ॥

मृदुना रक्षयते भूपः सस्त्रियारक्षयते गृहं ॥ ९ ॥

द्रव्येकरून धर्माचें रक्षण करावें, यमाद्यष्टांग योगेकरून ज्ञानाचें रक्षण करावें, मृदुभाषणेकरून राजांचें चिरकाळ अंतःकरण

रक्षावे, उत्तम स्त्रियेने आपले उत्तम गुणेकरून दक्षता धरून आपले गृहाचे रक्षण करावे. ॥ ९ ॥

अन्यथावेदपांडित्यंशास्त्रमाचारमन्यथा ॥

अन्यथायद्दचःशांतलोकाःक्लिश्यंतिचान्यथा ॥ १० ॥

वेदाचेठायीं पांडित्य करणे हे व्यर्थ, कांकीं सिद्धांत समजत नाहीं, आचाराप्रत शास्त्रवाद करणे व्यर्थ, कांकीं यथाशास्त्र आचार कोणासही घडत नाहीं. तेव्हां वादमात्र करणे काय उपयोग? शांत पुरुषाप्रत क्षोभक भाषण करणे व्यर्थ कांकीं, त्याचे वचने करून याला अल्पही क्षोभ होणे नाहीं तस्मात् ज्ञात्याने ३ वर्जावीं. ॥ १० ॥

दरिद्रनाशनंदानंशीलंदुर्गतिनाशनम् ॥

अज्ञाननाशिनीप्रज्ञाभावनाभयनाशिनी ॥ ११ ॥

दान दरिद्राचा नाश करिते, शील ह्यणजे धन्याने आपले शेत कापून नेल्यानंतर त्या शेतांत पडलेलीं कणसें आणून ते धान्य भक्षिले असतां शुद्धत्वास्तव दुर्गतीचा नाश करिते, सद्बुद्धि अज्ञानत्वाचा नाश करिते, भावना ह्यणजे भक्ति संसारभयाचा नाश करिते. ॥ ११ ॥

नास्तिकामसमोव्याधिर्नास्तिमोहसमोरिपुः ।

नास्तिक्रोधसमोवन्धिर्नास्तिज्ञानात्परंसुखम् ॥ १२ ॥

कामासारिखा दुसरा व्याधि नाही, मोहासारिखा सर्वघातक दुसरा शत्रु नाही, क्रोधासारिखा दुसरा दाहक अग्नि नाही, ज्ञानासारिखें सुखकारक दुसरें कांहींच नाही. ॥ १२ ॥

जन्ममृत्युहियात्येकोभुंजत्येकःशुभाशुभम् ॥

नरकेषुपतत्येकोह्येकोयातिपरांगतिम् ॥ १३ ॥

जन्म आणि मृत्युही एकच पावतो, पुण्यफलातें अथवा पापफलातें एकच भोगतो, नरकाचे ठायीं एकच पतन पावतो, मोक्षाप्रत ही एकटाच गमन करितो. तस्मात् कोणत्याही कर्माविषयीं कोणीच कोणाला सहाय नाही, जो जें करितो तोच त्याचें फळ भोगितो ॥ १३ ॥

तृणंब्रह्मविदःस्वर्गोतृणंशूरस्यजीवितम् ॥

जिताक्षस्यतृणंनारीनिस्पृहस्यतृणंजगत् ॥ १४ ॥

ब्रह्मवेत्त्यास स्वर्ग तृणासमान वाटतो, शूरास आपले प्राण तृणाप्रमाणें वाटतात, ज्याणें इंद्रियें जिंकिलीं त्यास स्त्रिया तृणासारख्या वाटतात, जो निस्पृह ह्यणजे निरिच्छ त्याला सर्व जग तृणासारखें तुच्छ वाटतें, कारण त्याला कोणाचेंच अगत्य नाही. ॥ १४ ॥

विद्यामित्रंप्रवासेषुभार्यामित्रंगृहेषुच ॥

व्याधितस्यौषधंमित्रंधर्मोमित्रंमृतस्यच ॥ १५ ॥

भ्रवासाचे ठायीं विद्या मित्र, ह्यणजे हित करणारी जाणावी,

घरामध्ये मित्र स्त्रीच होय, कारण कीं गृहजन्य सुख स्त्रीवांचून होत नाही, जो व्याधिग्रस्त झाला त्याला औषध मित्रापरी सुखदायक होते, जो मृत्यु पावला त्याणें पूर्वी जो धर्म केला असेल तो त्याला परलोकीं मित्रासारिखा सुख देतो. ॥ १५ ॥

वृथावृष्टिःसमुद्रेषुवृथातृप्तेषुभोजनम् ॥

वृथादानंधनाढ्येषुवृथादीपोदिवापिच ॥ १६ ॥

समुद्रामध्ये पर्जन्यवृष्टी व्यर्थ, कांकीं तेथें तिचा उपयोग नाही, जे तप्त दुसऱ्याच अन्नाची इच्छा करित नाहीत त्यांस भोजन देणें व्यर्थ जाणावें, जे धनाढ्य त्यांस दान देणें व्यर्थ, कारण कीं, त्यांस द्रव्याची आशा नाही, दिवसाचे ठायीं दीप निरुपयोगी कांकीं, तो आपला प्रकाश करण्यास सूर्याचे तेजापुढें समर्थ होत नाही. ॥ १६ ॥

नास्तिमेघसमंतोयंनास्तिचात्मसमंबलम् ॥

नास्तिचक्षुःसमंतेजोनास्तिधान्यसमंप्रियम् ॥ १७ ॥

मेघाच्या उदका सारिखें दुसरें उदक निर्दोष नाही व निरोगी नाही, आपले बळाचे परी अन्य कोणतेंही बळ नाही, नेत्रासारिखें दुसरें तेज नाही, धन्यासारिखें दुसरें कांहींच प्रिय नाही, जरी सर्व वस्तु अथवा अनेक विषय असले तथापि अन्नाखेरीज ते काय तृप्ति देणारे आहेत, नाहीत ह्मणून धान्यच प्रिय आहे. ॥ १७ ॥

अधनाधनमिच्छंतिवाचंचैवचतुष्पदः ॥

मानवाःस्वर्गमिच्छंतिमोक्षमिच्छंतिदेवताः ॥ १८ ॥

जे द्रव्यहीन ते द्रव्याची इच्छा करितात, ज्यांस वाचा नाही ते वाणीची इच्छा करितात, मनुष्य स्वर्गाची इच्छा करितात, देव मोक्ष इच्छितात, तासुर्य जो वस्तु ज्याला अप्राप्य असते त्याची तो इच्छा करितो. ॥ १८ ॥

सत्येनधार्यतेपृथ्वीसत्येनतपतेरविः ॥

सत्येनवातिवायुश्चसर्वसत्येप्रतिष्ठितम् ॥ १९ ॥

सत्येकरून पृथ्वी धारण ह्मणजे स्थिति होते, सूर्यही सत्येकरूनच प्रकाश करितो, तसाच वायुही सत्येकरूनच वाहतो, सर्व विश्व सत्येकरून व्यवहार चालवितें. तस्मात् सत्य सर्वांचे धारक आहे, हें ज्या समयीं नाश पावेल त्या समयीं प्रलयच होईल. ॥ १९ ॥

चलालक्ष्मीश्चलाःप्राणाश्चलेजीवितमंदिरे ॥

चलाचलेचसंसारेधर्मएकोहिनिश्चलः ॥ २० ॥

स्थावर जंगमात्मक मरणरूप जन्म, संसाराचे ठायीं लक्ष्मी ह्मणजे संपत्ति, तसेच प्राण आणि आयुष्य आणखी गृहही सर्व चंचल क्षणिक आहेत, एक धर्म मात्र निश्चल अविनाशी आहे यास्तव धनादिकेकरून धर्माचाच संग्रह करावा. ॥ २० ॥

नराणां नापितो धूर्तः पक्षिणां चैव वायसः ॥

चतुष्पदांशुगालस्तुखीणां धूर्ता च मालिनी ॥ २१ ॥

मनुष्यांमध्ये नापित चतुर, पक्ष्यांमध्ये काक धूर्त, चतुष्पदां-
मध्ये कोल्हा धूर्त आणि स्त्रियांमध्ये माळीण धूर्त जाणावी. ॥ २१ ॥

इति वृद्धचाणारुख्ये पंचमोध्यायः ॥ १ ॥

श्रुत्वा धर्मं विजानाति श्रुत्वा त्यजति दुर्मतिम् ॥

श्रुत्वा ज्ञानमवाप्नोति श्रुत्वा मोक्षमवाप्नुयात् ॥ १ ॥

आपला धर्म कसा आहे तो शास्त्र श्रवणें करून जाणतो,
दुर्बुद्धीतें शास्त्र श्रवणें करून टाकितो, ज्ञान शास्त्र श्रवणें करून
पावतो, मोक्षही शास्त्र श्रवणें करूनच होतो. ॥ १ ॥

पक्षीणां काकचांडालः पशूनां चैव कुक्कुटः ॥

मुनीनां कोपचांडालः सर्वचांडालनिंदकः ॥ २ ॥

सर्व पक्ष्यांमध्ये काक चांडाळ, ह्यणजे महा तीव्र होय, पशू-
मध्ये कुक्कुट चांडाळ जाणावा, ऋषींमध्ये क्रोध हा तीव्र धातकी
चांडाळ जाणवा, सर्वांमध्ये निंदा करणारा तो महा चांडाळ जा-
णावा. ॥ २ ॥

भस्माना शुध्यते कांस्यं ताम्राम्बलेन शुध्यते ॥

रजसा शुध्यते नारी नदीवैगेन शुध्यते ॥ ३ ॥

कांस्यपात्र ग्रहणाविषयीं अयोग्य झालें असतां तें भस्मैकरून शुद्ध होतें, तसेंच ताम्र अम्लैकरून शुद्ध होतें, स्त्रीनें कांहीं अल्पदोष केले असतां ती रजैकरून शुद्धता पावते, तशीच आठमासपर्यंत नदी मलादिकेंकरून अपवित्र होते ती उदकाच्यायोगेंकरून निर्मळ होते. ॥ ३ ॥

भ्रमन्संपूज्यतेराजाभ्रमनसंपूज्यतेहिजः ॥

भ्रमन्संपूज्यतेयोगीस्त्रिभ्रमंतांविनश्यति ॥ ४ ॥

जो राजा फिरतो तो निरंतर सत्कार पावतो, तसाच विद्वान् ब्राह्मणही देशाप्रत फिरत असतां तोही पूजा पावतो, त्याचप्रकारें योगीही पावतो, ह्मणून सत्काराकारितां स्त्री आपलें घर सोडून दुसऱ्याच्या घरास फिरूं लागेल तर ती नाश पावेल, यास्तव स्त्रीनें स्वगृह सोडून अन्यत्र कोठेंच जाऊं नये. ॥ ४ ॥

यस्यार्थस्तस्यमित्राणियस्यार्थस्तस्यबांधवाः ॥

यस्यार्थःसपुमान्लोकेयस्यार्थःसचपंडितः ॥ ५ ॥

ज्या जवळ द्रव्य आहे त्याला मित्र बहुत मिळतात, तसेच बांधवही त्याला अनुकूल होतात, तोच, पुरुष लोकांत ख्यातिमान् होतो, आणखी तसाच तो पुरुष मोठा पंडित ह्मणजे ज्ञानी अशी प्रसिद्धी पावतो ॥ ५ ॥

तादृशीजायतेबुद्धीर्व्यवसायोपितादृशः ॥

सहायास्तादृशाएवयादृशीभावितव्यता ॥ ६ ॥

जशी ज्याची भवितव्यता ह्यणजे दैवें करून पुढें होणारी दशा असते तदनुरूप त्याचीबुद्धि पूर्वीच होते, त्याच्या बुद्धीचा निश्चयही तदनुसारच होतो, त्यास सहायही त्याप्रमाणेंच मिळतात, दैवेंकरून जें होणार असतें त्यासारखें त्याला सर्व अनुकूल होतें दैवास अन्यथा करणें असा समर्थ कोणी नाही ॥ ६ ॥

कालःपचतिभूतानिकालःसंहरतेप्रजाः ॥

कालःसुप्तेषुजागर्तिकालोहिदुरतिक्रमः ॥ ७ ॥

आयुष्य हरण करून सकल भूतातें पकतेप्रत काळच नेतो. पुढें प्रजांचा संहार तोच करितो, सर्व प्राणी निद्रा पावले असतां त्या समर्थी काळच जागृत असतो, काळ फार दुस्तर आहे, तस्मात् सर्व-कारण काळच होय. ॥ ७ ॥

नपश्यतिचजन्मांधः कामांधोनैवपश्यतिः॥

नपश्यतिमदोन्मत्तोह्यर्थीदोषान्नपश्यति ॥ ८ ॥

जन्मापासून जो अंध तो कांहींच पाहत नाही, जो कामें करून अंध झाला ह्यणजे मदनाचे वेगानें व्यापला तोही तसाच पहात नाही, आणखी मद्यादिकांच्या मदे करून जां उन्मत्त झाला तोही पहात नाही, तसाच जो अर्थी ह्यणजे याचक तोही लोभानें कोणत्याच दोषातें पहात नाही. ॥ ८ ॥

स्वयंकर्मकरोत्यात्मास्वयंतत्फलमश्नुते ॥

स्वयंभ्रमतिसंसारेस्वयंतस्माद्धिमुच्यते ॥ ९ ॥

आत्मा आपणच कर्म करितो, त्या कर्माचें फळही आपणच, पावतो संसाराचे ठायीं आपण भ्रमण पावतो, आणखी त्यापासून आपणच मुक्तही होतो ॥ ९ ॥

राजाराष्ट्रकृतं पापं राज्ञः पापं पुरोहितः ॥

भर्ता च स्त्रीकृतं पापं शिष्यपापं गुरुस्तथा ॥ १० ॥

राज्यांत प्रजेनें केलेले पातक राज्यानें धर्मेकरून पालन न केले असतां तो तें पावतो, राजानें केलेले पातक पुरोहित पावतो, कारणकीं त्यानें राजाला चांगला उपदेश करून नीतीनें वर्तवावें, तें न वर्तविलें ह्मणून त्याच्या पापाचा अधिकारी तो होतो, स्त्रीनें केलेले पाप पति पावतो, त्याणें तिचें पालन पोषण न केले ह्मणून गुरूनें शिष्यास उत्तम प्रकारें शिक्षा केली नाही, यास्तव शिष्यानें जें दुरिताचरण केले तें गुरु भोगतो ॥ १० ॥

ऋणकर्ता पिता शत्रुर्माता च व्यभिचारिणी ॥

भार्या रूपती शत्रुः पुत्रः च्छत्रुरपंडितः ॥ ११ ॥

जो पिता पुत्रास ऋण करून ठेवितो तो शत्रु जाणावा, माता पुत्राचें परमदैवत असून जर ती व्यभिचारिणी आहे तर शत्रु जाणावी, जो स्त्री परम सुंदर रूपवती ती शत्रुसारखीच समजावी. कांकीं, सौंदर्यामुळे तिजवर सर्व पुरुष सकाम अवलोकन करून मोहित करितात, नंतर ती कुलदूषणीय होते, ह्मणून ती शत्रु, जो अविद्वान् तो पुत्र पित्यानें आपला शत्रु समजावा, कांकीं, तो अविद्वत्तेमुळे आपणास दूषण लावितो ॥ ११ ॥

लब्धमर्थेनगृण्हीयात्स्तब्धमंजलिकर्मणा ॥

मूर्खश्छंदानुवृत्त्याचयथार्थत्वेनपंडितम् ॥ १२ ॥

आपला शत्रु जर बलवान् व लोभी आहे तर त्याला द्रव्याने वश करावा, जो स्तब्ध ह्यणजे अहंकारे करून मोठा गर्विष्ठ त्याला करजोडून नम्रतेने वश करावा, जो मूर्ख त्याला वश करणे तर त्याच्या मर्जीप्रमाणे वर्तून त्याला आपलासा करावा, जो पंडित आहे त्याला वश करणे तर यथार्थ भाषणे करून करावा, कां कीं, ज्ञात्याला मिथ्या भाषण रुचत नाहीं. ॥ १२ ॥

वरंनराज्यंनकुराजराज्यंवरंनमित्रंनकुमित्रमित्रम् ॥

वरंनशिष्योनकुशिष्यशिष्यावरंनदारानकुदारदाराः १३ ॥

राजा अधर्मी प्रजेस पीडा करणारा असेल तर त्यापेक्षां मुळींच नसलेला वरा, मित्र असतील तर सन्मित्र असावा, कुत्सित मित्र उपयोगी नाहीं. शिष्य सुबुद्धि, भक्तिमान् असावा, कुशिष्य नसावा हें वरें, स्त्री पतिव्रता सुरूप असेल तर बरी, कर्कशा, ओढाळ, जारिणी नसावी ॥ १३ ॥

कुराजराज्येनकुतःप्रजासुखंकुमित्रमित्रेणकुतो

स्तितानिर्द्यतिः ॥ कुदारदारैश्चकुतोगृहेरतिःकुशि

ष्यमध्यापयतःकुतोयशः ॥ १४ ॥

दुष्ट राजाच्या योगाने प्रजेला सुख कोठून होईल ? कुत्सित मित्राच्या संबधाने आनंद कसा होईल ? दुष्टस्त्रियेचे संबधाने गृहाचे

ठायीं प्रीति कशी असेल ? दुष्ट शिष्यास अध्ययन सांगणाच्या गुरुस कीर्ति प्राप्त कोठून होईल ? ॥ १४ ॥

सिंहादेकंबकादेकंशिक्षेच्चत्वारिकुकुटात् ॥

वायसात्पंचशिक्षेच्चषट्शुनस्त्रीणिगर्दभात् ॥ १५ ॥

सिंहापासून एक गुण शिकावा, बकापासूनही एक शिकावा, कुकुटापासून चार शिकावे, कावळ्यापासून पांच शिकावे, श्वानापासून सहा, गर्दभापासून तीन शिकावे ॥ १५ ॥

प्रभूतंकार्यमल्पंवायोनरःकर्तुमिच्छति ॥

सर्वारंभेणतत्कार्यंसिंहादेकंप्रचक्षते ॥ १६ ॥

मोठे किंवा अल्प कार्य करावयास जो इच्छितो त्याणें तें कार्य प्रयत्नेकरून करावें. हा एक गुण सिंहापासून शिकावा, असें शास्त्र आहे ॥ १६ ॥

इंद्रियाणिचसंयम्यवकवत्पंडितोनरः ॥

देशकालबलंज्ञात्वासर्वकार्याणिसाधयेत् ॥ १७ ॥

बकासारिखें ज्ञात्यानें सर्व इंद्रियाचें नियमन करून देशकालाचें बलाबल पाहून सर्व कार्ये साधावीं, हा गुण बकापासून घ्यावा ॥ १७ ॥

प्रत्युत्थानंचयुत्थंचसंविभागंचबंधुषु ॥

स्वयमाक्रम्यभुंजीतशिक्षेच्चत्वारिकुकुटात् ॥ १८ ॥

प्रत्युत्थान ह्यणजे काळीं जागृत होणें, युद्ध करणें, आपण कदादिक धान्य संपादन करून त्याचा भाग बंधूला देऊन नंतर स्वयें भक्षण करणें हे चार गुण कौवळ्यापासून ग्रहण करावे ॥ १८ ॥

गूढमैथुनधारिष्टंकालेकालेचसंग्रहम् ॥

अप्रमत्तमविश्वासःपंचशिक्षेच्चवायसात् ॥ १९ ॥

मैथुन, गुप्त धैर्य, समयासमयाचे ठायीं संग्रह करणें, सावध पणें राहणें, कोणाचाही विश्वास न धरणें हे कावळ्याचे गुण ध्यावे ॥ १९ ॥

बव्हाशीःस्वल्पसंतुष्टःसुनिद्रोलघुचेतनः ॥

स्वामिभक्तश्चशूरश्चषडैतेश्वानतोगुणाः ॥ २० ॥

प्रसंगीं बहुत भोजन करणें, आणि अल्पानेंही संतुष्ट राहणें, निद्रा गाढ असून त्वरित जागृत होणें, स्वामीची सेवा करणें, आणि शूरपणा, हे ६ गुण श्वानापासून शिकावे ॥ २० ॥

सुश्रांतोपिवहेद्भारंशीतोष्णानचपश्यति ॥

संतुष्टश्चरतेनित्यंत्रीणिशिक्षेच्च्यगर्दभात् ॥ २१ ॥

अत्यंत श्रमला असतांही भार घेणें, शीत, उष्ण हीं पाहणें, निरंतर संतुष्टपणानें फिरणें हे तीन गुण गाढवापासून ध्यावे ॥ २१ ॥

यएतान्विंशतिगुणानाचारिष्यतिमानवः ॥

कार्यावस्थासुसर्वासुअजेयःसंभविष्यति ॥ २२ ॥

हे पूर्वोक्तं २० गुण यार्ते जो आचारण करील तो मानव सर्व कार्यांचे ठायीं अजिक होईल. ॥ २२ ॥

॥ इति वृद्धचाणारुये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अर्थनाशं मनस्तापं गृहिणीचरितानि च ॥

नीचवाक्यंचापमानंबुद्धिमान्प्रकाशयेत् ॥ १ ॥

द्रव्याचा नाश, मनाचा संताप, आपल्या स्त्रींचे आचारण, नीच जर दुष्ट भाषण आपणास बोलला तर, कोणीं अपमान केला तर बुद्धिमंतानें लोकांत प्रसिद्धीस आणूं नये ॥ १ ॥

धनधान्यप्रयोगेषु विद्यासंग्रहणेषु च ॥

आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सुखा भवेत् ॥ २ ॥

धन, धान्य संपादन करण्याच्या उपायाविषयी, विद्याभ्यास करण्यास, भोजनाचे ठायीं, आणि व्यवहाराचे ठिकाणीं जो पुरुष लज्जा त्यागील तो सुखी होईल. ॥ २ ॥

संतोषामृततृप्तानां यत्सुखं शांतिरेव च ॥

न च तत्तद्धनलुब्धानामितश्चेतश्च धावताम् ॥ ३ ॥

संतोष हें कोणी एक अमृत, तेणें करून जे तृप्ति पावले त्यांस जें सुख आणि शांती आहे तशी धनाच्या लोभानें जे सर्वत्र संचार करणारे त्यांस कधींही सुखाचा किंवा शांतीचा लवलेश प्राप्त व्हावयाचा नाही. ॥ ३ ॥

संतोषःस्त्रीषुकर्तव्यःस्वदारेभोजनेजने ॥

त्रिषुचैवनकर्तव्योऽध्ययनेतपदानयोः ॥ ४ ॥

स्त्री आणि भोजन, तसेच द्रव्य, या तिहींचे ठायीं निरंतर संतोष असावा, दान, अध्ययन आणि तप, यांचे ठायीं कधी तृप्ति नसावी ॥ ४ ॥

विप्रयोर्विप्रवन्ह्योश्चदंपत्योःस्वामिभृत्ययोः ॥

अंतरेणैवगंतव्यंहरस्यवृषभस्यच ॥ ५ ॥

दोन ब्राह्मण, प्रिय, आणि अग्नि, स्त्री आणि पति, स्वामी आणि सेवक, शिव आणि नंदी यांच्या मधून जाऊं नये, गेलें तर पुण्याचा नाश होईल. ॥ ५ ॥

पादाभ्यांनस्पृशेदग्निंगुरुंब्राह्मणमेवच ॥

नैवगांनकुमारींनचवृत्धंचशिशुंतथा ॥ ६ ॥

अग्नि, गुरु, ब्राह्मण, गाई, कन्या, वृद्ध, आणि शिशु या सांतांस चरणस्पर्श करूं नये, अज्ञानें करून स्पर्श झाला असतां नमस्कार करावा, बुद्ध्या पदस्पर्श करील तो नरकाप्रत गमन करील. ॥ ६ ॥

शकटंपंचहस्तेनदशहस्तेनवाजिनम् ॥

हस्तिहस्तासहस्रेणदेशत्यागेनदुर्जनम् ॥ ७ ॥

शकट ह्मणजे गाडा या पासून पांच हात दूर असावे, अश्वी

पासून १० हातांवरून जावें, हत्तीपासून एक हजार हातांचे अंतरानें जावें, आणि दुर्जन ज्यादेशीं असेल तो देश टाकून दुसरे देशांत जावें. ॥ ७ ॥

हस्तिह्यंकुशहस्तेनवाजिहस्तेनताड्यते ॥

शृगीलगुडहस्तेनखड्गहस्तेनदुर्जनः ॥ ८ ॥

हत्तीला ताडण करणें तर अंकुशें करून करावें, अश्वाला हस्तें करून, गाई, महिषी इत्यादिकांस काष्ठयुक्त हस्तानें आणि दुर्जनाला खड्गयुक्त हस्तानें, ताडण करावें, कां कीं, या ताडणा वांचून तो सरळ होणार नाही. ॥ ८ ॥

तुष्यंतिभोजनेविप्रामयूराघनगर्जिते ॥

साधवःपरसंपत्तौखलाःपरविपत्तिषु ॥ ९ ॥

ब्राह्मण भोजनाचें ठायीं संतोष पावतात, मयुर मेघाची गर्जना श्रवण करून आनंद पावतात, अन्याची संपत्ती पाहून साधु संतुष्ट होतात, दुसन्याची विपत्ति पाहून दुर्जनास अति हर्ष होतो. ॥ ९ ॥

अनुलोमेनबलिनंप्रतिलोमेनदुर्जनम् ॥

आत्मतुल्यबलंशत्रुंविनयेनबलेनवा ॥ १० ॥

बलवंतास अनुकूल होऊन जिंकावा, दुर्जनास प्रतिकूल होऊन जिंकावा, आपल्या समान ज्यांचें बळ त्याशत्रूस विनयें करून किंवा बळें करून जिंकावा. ॥ १० ॥

बाहुवीरंवलंराज्ञोब्राह्मणोब्रह्मविद्वली ॥

रूपयौवनमाधुर्यस्त्रीणांबलमनुत्तमम् ॥ ११ ॥

बाहुपराक्रमे राजाचे बळ जाणावे, ब्राह्मण ब्रह्मवेत्ता जो तोच बलवान् जाणावा, रूप आणि तारुण्य तसेच मधुर भाषण, हेच स्त्रियांचे उत्तम बळ होय, या तिही बळें करून तिघे सर्व जनांस जिंकतात. ॥ ११ ॥

नात्यंतसरलैर्भाव्यंगत्वापश्यवनस्थलीम् ॥

छिद्यंतेसरलास्तत्रकुब्जास्तिष्ठंतिपादपाः ॥ १२ ॥

अत्यंत सरलपणा धरून नये, पुरुषांहीं कांहीं क्रोधयुक्त असावे, जे फारच सरळ असतात त्यांची अवस्था कशी होते ती वनांत जाऊन पहा. ते काय तर जे वनांत सरळ वृक्ष असतात त्यांना सर्व लोक तोडितात, आणि जे वांकडे ते तसेच राहतात. यास्तव लोकांमध्ये कांहीं काळ आपली स्थिति अमावी अशी इच्छा असल्यास त्यांहीं किंचित् क्रोध जर धरला तरच त्यांची लोकांमध्ये स्थिति होईल. ॥ १२ ॥

यत्रोदकंतत्रवसंतिहंसास्तथैवशुष्कंपरिवर्जयंति ॥

नहंसतुल्येननरेणभाव्यंपुनस्त्यजंतेपुनराश्रयंति १३

ज्या स्थानी उदक असते तेथे हंस राहतात, आणि जे शुष्क झाले त्याचा त्याग करितात, जसे शुष्क तटकाचा त्याग करून हंसपक्षी जलयुक्ताचा आश्रय करितात, पुनः कालांतरा

त्याचाही त्याग करितात, यात्रमाणें मनुष्यानें हाऊं नये, ज्याचा एकवार आश्रय केला त्याला संपत्तिसमयीं जसा सांडित नाहींत, तसा आपत्तिसमयींही सोडून अन्यत्र जाऊं नये, सांडून जाणें हें कुलीन पुरुषास योग्य नाहीं. ॥ १३ ॥

उपार्जितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम् ॥

तटाकोदरसंस्थानां परिस्रवद्वांभसाम् ॥ १४ ॥

श्रमें करून संपादन केले जे अर्थ त्यांचा त्याग ह्मणजे सत्पात्रीं दान देणें हेंच संरक्षण होय. जशीं तटकांत उदकें असतात त्यांचे पाझर बाहेर निघाले तर तीं उदकें निर्मळ होऊन वृद्धि पावतात, त्याप्रकारें करून दानानें द्रव्यें शुद्धि पावून वृद्धि पावतात, तस्मात् अर्थाचें रक्षण आणि वृद्धि करणारें सत्पात्रीं दानच होय. ॥ १४ ॥

यस्यार्थस्तस्य मित्राण्यस्यार्थस्तस्य बांधवाः ॥

यस्यार्थः सपुमान् लोके यस्यार्थः स च जीवति ॥ १५ ॥

ज्याला द्रव्य अनुकूल आहे त्याला मित्र आणि बांधव हे हितकारक होतात. आणि तोच लोकांमध्ये रूपाती पावतो, व जीवनाची पावतो, तस्मात् लोकांमध्ये अर्थासारखी अन्यवस्तु श्रेष्ठ नाहीं, यास्तव प्रयत्नें करून द्रव्य संग्रह करावा ह्मणजे सर्व अनुकूल होतें. ॥ १५ ॥

स्वर्गस्थितानामिह जीवलोके चत्वारि चिन्हानिवसं

तिदेहे ॥ दानप्रसंगोमधुराचवाणीदेवार्चनंब्राह्म
णतर्पणंच ॥ १६ ॥

निरंतर दानप्रसंग, गोड भाषण करणें, देवाचें पूजन, ब्राह्मण
भोजन हीं चार लक्षणें या मनुष्यलोकीं, ज्याच्या देहीं सतत रा-
हतात ते स्वर्गी आहेत असें समजावें. ॥ १६ ॥

अत्यंतकोपःकठुराचवाणीदरिद्रताचस्वजनेषुवैरम् ॥
नीचप्रसंगःकुलहीनसेवाचिन्हानिदेहेनरकस्थि
तानां ॥ १७ ॥

फार क्रोध, कठोर भाषण, दरिद्रपणा, स्वजनाशीं वैर, नीचाचा
प्रसंग, आणि कुलहीनसेवा हीं ६ नरकाचीं चिन्हे ज्यांचे हृदयीं
निरंतर वसतात ते नरकांतच आहेत असें समजावें. ॥ १७ ॥

गम्यतेयदिमृगेंद्रमंदिरंलभ्यतेकरिकपौलमौक्ति
कम् ॥ जंबुकालयगतेचप्राप्यतेवत्सपुच्छखर
चर्मखंडनम् ॥ १८ ॥

सिंहाच्या गृहाप्रत जर गेलें तर हत्तीचे गंडस्थळींचें मोतीं प्राप्त
होतें, आणि कोल्हाच्या गृहास जर गेलें तर वत्साचें पुच्छ अ-
थवा गर्दभाचे चर्माचा तुकडा मिळतो. तस्मात् याचकानें जर या-
चकवृत्तीस जाणें तर थोराचे घरीं जावें. गरिबदरिद्रांचे घरीं जाऊं
नये. कांकीं, तेथें फलप्राप्ति होणार नाही. ॥ १८ ॥

शुनःपुच्छमिवर्थंतुजीवितंविद्ययाविना ॥

नगुह्यगोपनेशक्तंनचदंशनिवारणे ॥ १९ ॥

श्वानाचें पुच्छ जसें आपलें गुद आच्छादन करावयास, आणि आपले देहावरील मक्षिका निवारण करावयास समर्थ नाही, तें असून जसें व्यर्थ तसें विद्याहीन पुरुषाचें जीवित्व व्यर्थ जाणावें. कांकीं, तें विद्येवांचून आपलें आणि कुटूंबाचें संरक्षण करावयास समर्थ नाहीत यास्तव अविद्वान पुरुषाचें जीवित्व व्यर्थ. ॥ १९ ॥

वाचाशौचंचमनसःशौचमिंद्रियनिग्रहः ॥

सर्वभूतदयाशौचमेतच्छौचपरार्थिनाम् ॥ २० ॥

कठोर शब्देकरून दुसऱ्याच्या मनास दुःख न देणें आणि दुसऱ्याचें मर्म उच्चारण न करणें हे वाणीचें शुद्धत्व, सर्व वासनांचा त्याग करून इंद्रियांचा निग्रह करणें आणि स्थिरपणीं ईश्वरीं राहणें हे मनाचें निर्मलत्व, मोक्षार्थी जे यांस सर्व भूतीं दया हेंच त्यांचें शौच. येणेंकरून ते मोक्षाप्रत पावतील. ॥ २० ॥

पुष्पेगंधंतिलेतैलंकाष्ठेवन्दिहःपयेघृतम् ॥

इक्षौगुढंतथादेहेपश्यात्मानंवित्रेकतः ॥ २१ ॥

पुष्पामध्ये गंध अदृश्यरूपें आहे तो अवघ्राण करून जसा जाणतात, तिलामध्ये तैल अदृश्यपणें आहे तें जसें यंत्रानें त्याचें मर्दन करून प्रत्यक्ष करितात, काष्ठामध्ये अग्नि अगोचर आहे; तो मंथनें करून गोचर करितात, दुग्धांत घृत गुप्तरूपेंकरून आहे

तें भिन्न करतात, उसांत गुळ अदृश्य आहे तो उपायें करून वे-
गळा करतात, तसा देहीं जो आत्मा देहरूप दिसतो तो विवेक-
रूप उपायें करून भिन्न अविनाशी पहावा. ॥ २१ ॥

॥ इति वृद्धचाणारुख्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अधमाधनमिच्छंतिधनमानेचमध्यमाः ॥

उत्तमामानमिच्छंतिमानोहिमहतांधनम् ॥ १ ॥

अधम लोक द्रव्यातें इच्छितात, धनातें आणि मानातें मध्यम
जन इच्छितात उत्तम जन मानाचीच इच्छा करितात त्यांस तेंच
धन होय. ॥ १ ॥

इक्षुरापःपयोमूलंतांबूलंफलमौषधम् ॥

भक्षयित्वापिकर्तव्याःस्नानदानादिकाःक्रियः ॥ २ ॥

ऊंस, उदक दुग्ध मूल ह्यणजे कणगरादिक फल तांबूल आणि
औषध हे पदार्थ भक्षण करूनही स्नानदानादिकर्मे केलीं असतां
दोष नाही. ॥ २ ॥

दीपोभक्षयतेध्वांतंकज्जलंचप्रसूयते ॥

यदन्नंभक्षयेन्नित्यंजायतेतादृशीप्रजा ॥ ३ ॥

दीप अंधकारातें भक्षितो, आणि कज्जलरूप प्रजेतें प्रसवतो.
तस्मात् जो जें अन्न भक्षितो, तदनुरूप गुणवलादि संपत्ति त्याला
प्राप्त होते. ॥ ३ ॥

वित्तंदेहिगुणान्वितेषुमतिमान्नान्यत्रदेहीक्वाचि
त्प्राप्तवारिनिधेर्जलंघनमुखेमाधुर्युक्तंसदा ॥
जीवान्स्थावरजंगमांश्चसकलान्संजीव्यभूमंडलं
भूयःपश्यतिदेवकोटिगुणितंगच्छेत्तमंभोनिधिं ॥ ४ ॥

हेबुद्धिमंता दान देणें तर गुणवंतासच दे, निर्गुणास कधीही देऊं नको, गुणिजनांस दिल्याचें फळ, जसे क्षारोदक मेधाचे मुखें प्राप्त झालें असतां निरंतर मधुर होऊन स्थावरजंगमादि सर्व जीवांतें आणि भूमंडळांतें संज्विन करून पुनः पहा तेंच उदक कोटिगुण अधिक होऊन समुद्रास पावतें. तसेंच सत्पात्रीं दान केलें असतां दात्याप्रत अनेकगुणित प्राप्त होतें. ॥ ४ ॥

चांडालानांसहस्रेश्वसूरिभितस्तत्वदर्शभिः ॥

एकोहियवनःप्रोक्तोनीचोयवनाक्षरः ॥ ५ ॥

यथार्थ पाहणारे ज्ञाते यांहीं अनेकसहस्र चांडालांच्या साम्यतेस एक यवन कथिला आहे. तस्मात् यवनाहून नीच कोणी नाही. ॥ ५ ॥

तैलाभ्यंगेचिताधूमेमैथुनेक्षौरकर्मणि ॥

तावद्भवतिचांडालोयावत्स्नानंसमाचरेत् ॥ ६ ॥

तैलाभ्यंग केलें असतां, चिताधूम घेतला असतां, मैथुन केल्यावर, आणि क्षौरकर्म केल्यावर जावत्काल स्नान केलें नाहीं ताव-

त्कालपर्यंत तो चांडालासारिखा होय, तो स्नानानंतर शुद्ध होतो ६

अजीर्णेभेषजंवारिजीर्णेवारिवलप्रदम् ॥

भोजनेचामृतंवारिभोजनांतेविषप्रदम् ॥ ७ ॥

अजीर्णावर उदक प्राशन केलें असतां तें औषधरूप होऊन अजीर्णनाश करितें, अन्न जिरल्यानंतर उदक प्राशन केलें असतां बलप्रद होतें, भोजनकाळीं उदक प्राशन केलें असतां तें अभूता-सारिखें आरोग्य करितें, भोजन झाल्यावर जलपान केलें असतां तें विषासारखें होतें. ॥ ७ ॥

हतंज्ञानंक्रियाहीनंहतश्चाज्ञानतो नरः ॥

हतंनिर्नायकंसैन्यंस्त्रियोनष्टाह्यभर्तृकाः ॥ ८ ॥

ज्ञान असतां जो कर्मे करीत नाहीं त्याचें ज्ञान व्यर्थ, ज्याला ज्ञान नाहीं तो मानव असून नाहींच असा जाणावा, ज्या सैन्यांत नायक ह्मणजे रक्षणकर्ता नाहीं तें सैन्य असून व्यर्थ, कां कीं, त्याचे हातून कांहींच पराक्रम व्हावयाचा नाही, ज्या स्त्रियांचे पति नाहीत त्या जिवंत असून मृतच जाणाव्या. ॥ ८ ॥

वृद्धकालेमृताभार्याबंधुहस्तगतंधनम् ॥

भोजनंचपराधीनंतिस्त्रःपुंसांविडंबनम् ॥ ९ ॥

वार्द्धक्याकाळीं स्त्री मृत्यु पावली असतां, द्रव्य बंधूच्या हस्तगत झालें असतां आणि भोजन दुसऱ्याचे हातीं, ह्या तीन प्रकारच्या पुरुषांस विडंबना होत. ॥ ९ ॥

अग्निहोत्रंविनावेदानचदानांविनाक्रियाः ॥

नभावेनविनासिद्धिःतस्माद्भावोहिकारणम् ॥ १० ॥

अग्निहोत्रा वांचून वेद शिकलेला सफल होत नाही, दाना वांचून कर्म फलप्रद होत नाहीत, आणि कोणतीही सिद्धि भक्ति-वांचून नाही यास्तव भक्तिच करण मुख्य होय. ॥ १० ॥

काष्ठपाषाणधातूनांकृत्वाभावेनसेवनम् ॥

श्रद्धयाचतथासिद्धिस्तस्यविष्णुप्रसादतः ॥ ११ ॥

काष्ठ, पाषाण, आणि घातु यांच्या मूर्तीचे ठायीं ईश्वररूप भावना धरून सेवा केली असतां ईश्वरकृपेनें निश्चये करून सिद्धि प्राप्त होते. ॥ ११ ॥

नदेवोविद्यतेकाष्ठेनपाषाणेनमृन्मये ॥

भावेहिविद्यतेदेवस्तस्माद्भावोहिकारणम् ॥ १२ ॥

काष्ठ, पाषाण, आणि मृत्तिका यांचे प्रतिमेचे ठायीं देव राहतो असं नाही, तर एक भक्तीचे ठायीं देव राहतो, तस्मात् प्राप्तीविषयीं एक भक्तिच असली पाहिजे. ॥ १२ ॥

शांतितुल्यंतपोनास्तिनसंतोषात्तरंसुखम् ॥

नतृष्णायाःपरोव्याधिर्नचधर्मोदयापरः ॥ १३ ॥

शांतिसारिखें दुसरें तप नाही, संतोषाहून इतर सुख नाही,

तृष्णेसारिखा कोणताच व्याधि नाही, दयेहून श्रेष्ठ दुसरा कोण-
ताच धर्म नाही. ॥ १३ ॥

क्रोधोवैवस्वतोराजातृष्णावैतरणीनदी ॥

विद्याकामदुग्धाधेनुःसंतोषोनंदनंवनम् ॥ १४ ॥

क्रोधच यमराजा, तृष्णा हीच वैतरणी नदी, विद्या ह्यणजे
ज्ञान तीच इच्छितमनोरथ पूर्ण करणारी कामधेनु, आणि संतोष
हाच स्वर्ग, स्वर्ग जें सुख तेंच संतोषानें प्राप्त होत असतें. ॥ १४ ॥

गुणोभूषयतेरूपंशीलंभूषयतेकुलम् ॥

सिद्धीभूषयतेविद्यांभोगोभूषयतेधनम् ॥ १५ ॥

गुणच स्वरूपातें शोभवितो, उत्तम स्वभाव कुलातें अलंकृत
करितो, सिद्धि विद्येतें शोभायमान करिते, भोगच द्रव्यातें भूषित
करितो. ॥ १५ ॥

निर्गुणस्यहतरूपंदुःशीलस्यहतंकुलम् ॥

असिद्धस्यहताविद्याअभोगेनहतंधनम् ॥ १६ ॥

ज्याला कोणताच उत्तम गुण नाही तो सुरूप असतांही शो-
भत नाही, ज्याचा स्वभाव चांगला नाही, त्याचें कुळ जना मध्ये
निंद्य होतें, ज्याला कोणताच सिद्धि नाही, त्याची विद्या विशो-
भित दिसते. जो द्रव्याचा उपभोग करित नाही त्याचें द्रव्य व्यर्थ
नाश पावतें. ॥ १६ ॥

शुद्धभूमिगतंतोयंशुद्धानारीपतिव्रता ॥

शुचिःक्षेमकरोराजासंतुष्टोब्राह्मणःशुचिः ॥ १७ ॥

भूमितील उदक शुद्ध, आणि जी स्त्री पतिव्रता ती शुद्ध जाणावी, प्रजेचें कल्याण करणारा जो राजा तो पवित्र असा समजावा, आणि ब्राह्मण सदा संतोषयुक्त असणारा तो शुद्ध जाणावा. ॥ १७ ॥

असंतुष्टाद्विजानष्टाःसंतुष्टाश्चमहीभृतः ॥

सलज्जागणिकानष्टानिर्लज्जाश्चकुलांगनाः॥ १८ ॥

ज्यांला कधीही किती द्रव्य मिळालें असतां संतोष होत नाहीं, ते ब्राह्मण, अल्पद्रव्यानें संतोष पावणारे राजे, तशीच लज्जायुक्त वेश्या आणि लग्न झालेली स्त्री जी अमर्याद भाषण करणारी ती अशीं हीं नष्टच जाणावीं. ॥ १८ ॥

किंकुलेनविशालेनविद्याहीनेनदेहिनाम् ॥

दुष्कुलीनोपिविदुषोदेवैरपिसुपूज्यते ॥ १९ ॥

मनुष्याचें कुल जरी बहुत विस्तीर्ण आहे तथापि जर तें विद्याहीन आहे तर त्याचा कांहीं उपयोग नाही. दुष्ट कुळांतील असतांही जर तो विद्वान आहे तर त्याची पूजा देवही करितात. १९॥

विद्वान्प्रशस्यतेलोकेविद्वान्सर्वत्रगौरवम् ॥

विद्ययालभ्यतेसर्वविद्यासर्वत्रपूज्यते ॥ २० ॥

विद्वन् सर्वत्र लोकांमध्ये प्रशंसते पावतो, आणि जनांत महत्व-
ही पावतो. विद्येने ज्या दुर्लभ वस्तु त्या सुलभ होतात, तस्मात्
विद्याच सर्वत्र पूज्य होय. तेणेंकरून पुरुष शोभा पावतो. ॥२०॥

रूपयौवनसंपन्नाविशालकुलसंभवाः ॥

विद्याहीनानशोभंतेनिर्गंधाड्वकिंशुकाः ॥ २१ ॥

स्वरूपें करून व तारुण्यें करून संपन्न तसेच थोरकुळीं झाले-
ले जरी आहेत तथापि ते जर विद्याहीन आहेत तर शोभत ना-
हींत, पत्र व पुष्पादिकें करून संपन्न सुशोभित असतांही सुगंधा
वांचून जसे पळसाचे वृक्ष शोभत नाहीत तसेच ते जाणवे. ॥२१॥

मांसभक्षाःसुरापानमूर्खाश्चाक्षरवर्जिताः ॥

पशुभिःपुरुषाकारैर्भारक्रांताचमेदिनी ॥ २२ ॥

मांस भक्षण करणारे, मद्यपान करणारे, आणि ज्याला एकही
अक्षर येत नाही ह्यणजे केवळ अविद्वान हे मनुष्याकार पशुच
हांत. अशांचे भारानें पृथ्वीतें भार मात्र होतो, त्यांचा कांहींच
उपयोग नाही, ते जन्मास येऊन व्यर्थ होत. ॥ २२ ॥

अन्नहीनोदहेद्राष्ट्रमंत्रहीनश्चक्रत्विजः ॥

यजमानंदानहीनोनास्तियज्ञोसमोरिपुः ॥ २३ ॥

यज्ञ करावा हें फार श्रेष्ठ खरें परंतु तो जर अन्नदानाहीन झाले
तर राज्यातें दग्द करितो, मंत्रहीन झाला असतां यज्ञामध्ये जे

होम करितात ह्यणजे होत्रादिकाचा जे प्रयोग करितात त्या ऋ-
त्विज ब्राह्मणांस जाळितो, आणि दक्षिणाहीन झाला असतां य-
जमानांचें दहन करितो, याकरितां यज्ञासारिखा दुसरा शत्रु नाही,
असे सिद्ध आहे. परंतु तो यज्ञ यथासांग झाला असतां त्यासारिखा
दुसरा हितकर्ताच नाही. ॥ २३ ॥

॥ इतिवृद्धचाणारुये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

मुक्तिमिच्छसिचेत्तातविषयान्विषवत्त्यज ॥

क्षमार्जत्रदयाशौचंसत्यंपीयुषवप्तिव ॥ १ ॥

हे बापा तूं जर मुक्तीतें इच्छितोस तर विषयांचा विषासारिखा त्याग
कर; आणि सहनता, सरळपणा, इंद्रियनिग्रहता, निर्मलपणा,
तसेच जें सत्य, त्याचें सेवन अमृतासारिखें कर ह्यणजे मुक्ति
पावशील. ॥ १ ॥

परस्परस्यमर्माणियेभाषंतेनराधमाः ॥

तएवविलयंयांतिवल्मीकोदरसर्पवत ॥ २ ॥

जे पुरुष अघम असतात ते परस्पर एकमेकांनीं मर्में जनांत
प्रसिद्धिस आणितात, ते आपला नाश करून घेतात, जसा वा-
रुळांतील सर्प आंतचे आंत वेष्टित होऊन मृत्यु पावतो त्याचप्रकारें
द्वेषकर्ते आपला नाश आपण पावतात. ॥ २ ॥

गंधःसुवर्णंफलमिक्षुदंडेनाकारिपुष्पंखलुचंदनस्य ॥ वि

हांधनीकोनृपदीर्घजीवीधातुःपुराकोपिनबुद्धिदोभूत ३॥

सुवर्णाचे ठायीं सुगंध, उंसाला फळ, चंदनाचे वृक्षास पुष्प विद्वान् पुरुष धनाढ्य, राजा चिरंजीवी, असे या सृष्टीचे ठायीं ब्रह्मदेवानें गुण कोणासच दिले नाहींत. कांकीं, त्यांस उत्तम केले त्या काळीं ब्रह्मदेवास बुद्धि शिकविणारा दुसरा कोणी सन्निध नव्हता. ॥ ३॥

सर्वौषधीनाममृताप्रधानासर्वेषुसौख्येष्वशनंप्रधानं ॥

सर्वेन्द्रियाणांनयनंप्रधानंसर्वेषुगात्रेषुशिरःप्रधानम् ॥४॥

सकल औषधांमध्ये अमृता म्हणजे दुर्वा श्रेष्ठ, सर्व सौख्यामध्ये भोजनसौख्य मुख्य जाणावें, सकल इंद्रियांमध्ये नयनेंद्रिय प्रधान, त्यावांचून सर्व इंद्रियें व्यर्थ होत, सर्व गात्रामध्ये मस्तक श्रेष्ठ जाणावें. ॥ ४ ॥

दूतो न संचरति खेन चलेच्च वार्ता पूर्वनजालिपतमिदं न च संगमोस्ति ॥ व्योन्मिस्थितं रविशशिग्रहणं प्रशस्तं जानाति यो हि जवरः सकथं न विद्वान् ॥ ५ ॥

ज्या स्थानीं दूतांची गति नाहीं आणि जेथें वार्ताही चालत नाहीं, जें पूर्वी कोणी कथिलें नाहीं, ज्याचा कधीही समागम व्हावयाचा नाहीं, अशा आकाशामध्ये राहणारे चंद्रसूर्य त्यांचें ग्रहण प्रशस्तपणें जो ब्राह्मणश्रेष्ठ जाणतो तो ज्ञाता कसा न ह्मणावा. ? ॥ ५ ॥

विद्यार्थीसेवकःपांथःक्षुधार्थीभयकातरः ॥

भांडारीप्रतिहारीचसप्तसुप्तानप्रबोधयेत् ॥६ ॥

विद्यार्थी, चाकर, मार्गस्थ, क्षुधार्थ, भयभीत, धनादिकाचा, रक्षक भांडारी आणि द्वारपाल हे सात निजले असतां जागृत करावे. ॥ ६ ॥

अहिंनृपंचशार्दूलंकिटिंचबालकंतथा ॥

परश्वानंचमूर्खंचसप्तसुप्तान्बोधयेत् ॥ ७ ॥

सर्प, राजा, व्याघ्र किटीनांवाचा जीवविशेष, बालक, दुसऱ्याचें श्वान आणि मूर्ख हे निजले असतां जागृत करूं नयेत. ॥ ७ ॥

अर्थाधीताश्वयैर्वेदास्तथाशूद्रान्नभोजिनः ॥

तेद्विजाःकिंकरिष्यंतिनिर्विषाइवपन्नगाः ॥ ८ ॥

द्रव्यसंपादनाकरितां ज्यांहीं वेदाध्ययनं केलें ते, आणि निरंतर शूद्रान्न भक्षण करून पुष्ट झालेले ब्राह्मण हे निर्विष सर्पांचे सारखे कांहींच करावयास शकत नाहींत. ॥ ८ ॥

यास्मिन्नरुष्टेभयंनास्तिनुष्टेनैवधनागमः ॥

निग्रहानुग्रहोनास्तिसरुष्टःकिंकरिष्यति ॥९ ॥

जो कोणेकमनुष्य कोपला असतां भय नाहीं, आणि संतुष्ट झाला असतां कोणताही लाभ नाहीं, ज्याला निग्रह किंवा अनुग्रह करण्काविपर्यां सामर्थ्य नाहीं, तो कोपला असतां कायकरील९

निर्विषेणापिसर्पेणकर्तव्यामहतीफणा ॥

विषमस्तुनचाप्यस्तुखटाटोपोभयंकरः ॥ १० ॥

निर्विष सर्पानेही लोकांस भयप्रदर्शनाकरितांच विस्तीर्ण फणा करावी, विष असो किंवा नसो खटाटोप मात्र भयंकर दिसतो, पुरुषार्ते कांहींच विद्या नसतां लोकांमध्ये मोठी विद्वत्तता दाखविणे हे मूर्खांचे लक्षण होय. ॥ १० ॥

प्रातर्द्युतप्रसंगेनमध्यान्हेस्त्रीप्रसंगतः ॥

रात्रौचौरप्रसंगेनकालोगच्छतिधीमताम् ॥ ११ ॥

प्रातःकाळा द्युत प्रसंगे करून ह्यणजे भावत श्रवणे करून बुद्धिमंतांचा काळक्षेप होतो, माध्यान्समयीं स्त्रीप्रसंगे करून ह्यणजे श्रीरामायण श्रवणे करून, रात्रीं भागवत श्रवणे करून बुद्धिमंत जनांचा काळ जातो. तस्मात् बुद्धिमंतांचा काळ क्षणमात्रही व्यर्थ जात नाही. ॥ ११ ॥

स्वहस्तग्रथितामालास्वहस्तघृष्टचंदनम् ॥

स्वहस्तलिखितंस्तोत्रंशक्रस्यापिश्रियंहरत ॥ १२ ॥

स्वहस्तानें गुंफिलेली माला धारण केली असतां, आपले हस्तानें घांपिलेलें चंदन लेपन केलें असतां, आणि स्वहस्ते करून लिहिलेलें पुस्तक याचा पाट केला असतां, इंद्राची संपत्ति जाईल मग अन्य सामान्य मनुष्याची जाईल तर अश्चर्य कोणते. ॥ १२ ॥

इक्षुदंडास्तिलाःशूद्रःकांताकांचनमेदिनी ॥

चंदनदधितांबूलमर्दनंगुणवर्द्धनम् ॥ १३ ॥

ऊंस, तीळ, शूद्र, स्त्री, सुवर्ण, पृथ्वी, चंदन, दधि आणि तांबुल यांचे जसजसं अधिकाधिक मर्दन करील तसेतसे यांचे गुण विशेष विशेष वाढतील ॥ १३ ॥

दरिद्रताधीरतयाविराजतेकुवस्त्रताशुभ्रतयाविरा
जते ॥ कदन्नताऊष्णतयाविराजतेकुरूपताशी
लतयाविराजते ॥ १४ ॥

दरिद्रपणा धैर्ये करून शोभला जातो, वस्त्र अल्पमोलाचे जरी असले तथापि ते शुभ्रपणाने सुशोभित दिसते, कदान्न जरी असले तथापि ते जर ऊष्ण असले तर ते शोभते, स्वरूप कुत्सित अस-
तांही जर स्वभाव चांगला असेल तर त्याने ते शोभले जाते. ॥१४॥

॥ इतिवृद्धचाणारुयेनवमोऽध्यायपूर्वाधंस ०

॥ अथ उत्तरार्धप्रारंभः ॥

धनहीनोनहीनश्चधनिकश्चःसुनिश्चयः ॥

विद्यारत्नेनयोहीनःसहीनसर्ववस्तुषु ॥ १ ॥

द्रव्ये करून जो हीन तो हीन नव्हे, जो धनवान् तोच हीन

होय. विद्यारूप रत्ने करून जो पुरुष हीन तो सर्व वस्तुमात्री हीन जाणावा. ॥ १ ॥

दृष्टिपूतंन्यसेत्पादं वस्त्रपूतं पिवेज्जलम् ॥

शास्त्रापूतं वदेद्वाक्यं मनःपूतं समाचरेत् ॥ २ ॥

दृष्टीनें पवित्रस्थळ पाहून तेंच चरण ठेवावा, वस्त्रांनें गाळलेलें उदक प्राशन करावें, शास्त्रांनें जें पवित्र सांगितलें तेंच वाक्य बोलावें, मनानें पवित्र अपवित्राचा विचार करून जें पवित्र असेल तेंच आचरावें. ॥ २ ॥

सुखार्थीचेत्यजेद्द्विधां विद्यार्थीचेत्यजेत्सुखं ॥

सुखार्थिनः कुतो विद्यासुखं विद्यार्थिनः कुतः ॥ ३ ॥

जो देहाला किमपि श्रम होऊं नये अशी सुखेच्छा करितो तो विद्येतें टाकितो, जो विद्येतें इच्छितो तो सुखातें त्यागितो, सुखाची इच्छा करणारास विद्या कोठून प्राप्त होईल, आणि विद्या इच्छणारास सुख कोठून प्राप्त असेल ? ॥ ३ ॥

कवयः किन्न पश्यन्ति किन्न कुर्वन्ति योषितः ॥

मद्यपाः किन्न जल्पन्ति किन्न भक्षयन्ति वायसः ॥ ४ ॥

कवि ज्ञानें करून काय पहात नाहीं! सर्व पाहतात, स्त्रिया काय न करतील असें आहे. त्या साहसपणानें सर्व कांहीं करतील, मद्यपान करणारे न बोलतील असें भाषण कोणतेंच नाही, सर्व बो-

लतील, तसेंच काक भक्षण न करतील असा पदार्थ कोणता नाही.
ते अमंगळादिक भक्षितात. ॥ ४ ॥

रंकं करोति राजानं राजानं रंकमेव च ॥

धनिनं निर्धनं चैव निर्धनं धनिनं तथा ॥ ५ ॥

ईश्वर जर कृपा करील तर दरिद्रास राज्य देईल, आणि तो
जर कोपेल तर राजास दरिद्री करील, तसाच क्षणांत धनवंतास निर्-
र्धन करील, आणि निर्धनास धनाढ्य करील, अशी सर्व कांहीं ईश्व-
रां सत्ता आहे. ॥ ५ ॥

लुब्धानां याचकः शत्रुर्मूर्खाणां बोधकोरिपुः ॥

जारिणीनां पतिः शत्रुश्चोराणां चंद्रमारिपुः ॥ ६ ॥

लांभीजनांस याचक शत्रूसारिखा दिसतो, मूर्खांस हितोपदेश
करणारा शत्रुच दिसतो, व्यभिचारिणी स्त्रियांस भ्रतार शत्रु दि-
सतो आणि चोरास चंद्रमा शत्रुच दिसतो. ॥ ६ ॥

येषां न विद्या न तपो न दानं न चापि शीलं न गुणो न धर्मः ॥

ते मृत्युलोके भुवि भारभूता मनुष्यरूपेण मृगाश्चरंति ७

विद्या, तप, दान उत्तम स्वभाव, गुण आणि धर्म, या सहांतून
एकही गुण ज्यांस नाही ते मृत्युलोकीं भूमीचेठार्यां केवळ भाररूप
मनुष्य देहानें मृगच फिरतात ॥ ७ ॥

अंतःसारविहीनानामुपदेशो न जायते ॥

मलयाचलसंसर्गान्वेषुश्चंदनायते ॥ ८ ॥

ज्याच्या देहांत बुद्धीचा लेश नाही त्यांस उपदेश केला असतां होत नाही, मलयाचलाच्या संसर्गकरून अंतःकरणहीन वेणु चंदनाचेपरी ह्यणजे चंदनासारखा होत नाही. ॥ ८ ॥

यस्यनास्तिस्वयंप्रज्ञाशास्त्रंतस्यकरोतिकिं ॥

लोचनाभ्यांविहीनस्यदर्पणंकिंकरिष्यति ॥ ९ ॥

ज्याला स्वतः बुद्धिच नाही त्याला शास्त्र काय करील, जो नेत्रहीन त्याला उत्तम दर्पण जसें व्यर्थ, तें कांहींच आपला गुण करूं शकत नाही. तसें बुद्धिहीनाला शास्त्र कोणताही गुण उत्पन्न करावयास समर्थ होत नाही. ॥ ९ ॥

दुर्जनंसज्जनंकर्तुमुपायोनहिभूतले ॥

अपादनंशतधाधौतनश्रेष्ठमिंद्रियंभवेत् ॥ १० ॥

दुर्जनातें सज्जन करावयास उपाय याभूमीचे ठायीं एकही योग्य दिसत नाही, जें नीच अपानेंद्रिय तें शतवळ प्रक्षालिलें असतांही श्रेष्ठ इंद्रियांची साभ्यता पावावयाचें नाही. ॥ १० ॥

आप्तद्वेषाद्भवेन्मृत्युःपरद्वेषाद्धदनक्षयः ॥

राजद्वेषांद्भवेन्नाशोब्रह्मद्वेषात्कुलक्षयः ॥ ११ ॥

स्वकीयजनांचा द्वेष केला असतां तेणेंकरून मृत्यु प्राप्त होतो. अन्य लोकांचा द्वेष केल्यान घनाचा नाश होता, राजाचा द्वेष

केल्य असतां सर्व नाश होतो, आणि ब्राह्मणांच्या द्वेषे करून कुलाचा क्षय होतो. ॥ ११ ॥

वरं वने व्याघ्रगजेन्द्रसेविते द्रुमालये पत्रफलांबुसेवनम् ।
तृणेषु शय्याशतजीर्णवल्कलं न बंधुमध्ये धनहीजी-
वितम् ॥ १२ ॥

व्याघ्रादि भयंकर श्वापदांहीं सेवित वृक्षांचें घर अशा वनाचे ठायीं पत्रे, फळे, उदक यांचें सेवन, तृणावर शयन, आणि शतस्थळीं जीर्ण झालेलीं वल्कलें परिधान करून वासकरणें हें श्रेष्ठ; परंतु आपले बंधुवर्गामध्ये द्रव्यावांचून असणें अगदीं वाईट आहे. ॥ १२ ॥

विप्रो वृक्षस्तस्य मूलं च संध्यावेदाः शाखा धर्मकर्माणि पत्रे ॥
तस्मान्मूलं यत्नतोरक्षणीयं छिन्ने मूले नैव शाखानपत्रे ॥ १३ ॥

ब्राह्मण हाच कोणी एक वृक्ष, त्याचें मूळ संध्या, शाखा वेद, धर्म आणि कर्म हीं त्याचीं पत्रे होत, यास्तव तें मूळ यत्नें करून रक्षार्वें ह्मणजे यथाकाळीं संध्या करावी, मुळाचा नाश झाला असतां शाखा आणि पत्रे उत्पन्न व्हावयाचीं नाहींत. ॥ १३ ॥

माता च कमला देवी पिता देवो जनार्दनः ॥

बांधवा विष्णुभक्ताश्च स्वदेशो भुवनत्रयम् ॥ १४ ॥

लक्ष्मी ज्याची माता, ह्मणजे मातृवत् तो सेवितो, आणि पिता

ज्याचा भगवान् विष्णु ह्यणजे पित्यासारिखा त्यातें भजतो, भगवद्भक्त ज्याचे बांधव ह्यणजे बंधूसारिखे जो मानितो, त्यास स्वदेशत्रिभुवन होय, त्याला आपला देश सोडून तीर्थादिकाविषयी अन्यत्र कोठेंच जावयाचें कारण नाही. ॥ १४ ॥

एकवृक्षसमारूढानानावर्णविहंगमाः ॥

प्रभातेदिक्षुदशसुकातत्रपरिदेवना ॥ १५ ॥

एका वृक्षाचे ठायीं नानारंगाचे पक्षी राहतात, प्रातःकाळीं उठून दशदिशांचें ठायीं जातात, याप्रकारें एका संसारामध्ये अनेक जीव कर्मानुसार वास करितात, तेच पुनः दैवें करून वियुक्त होऊन अनेक दिशांप्रत पावतात, किंवा कित्येक मृत्युही पावतात. त्याविषयीं दुःख काय करावें ? अल्पही करूं नये. १५ ॥

बुद्धिर्यस्यबलंतस्यनिर्वृद्धेश्चकुतोबलम् ॥

वनेसिंहोमदोन्मत्तो जंबुकेननिपातितः ॥ १६ ॥

ज्याला बुद्धि आहे तोच बलवान्, ज्याला बुद्धि नाही त्याला बल कोठून प्राप्त होणार ? वनामध्ये सिंह मदोन्मत्त असतां बुद्धीच्या बळेंकरून कोल्ह्याने मारिला. ॥ १६ ॥

कार्चिताममजीवनेयहिदरिर्विश्वंभरोगीयते ॥

नोचेदर्भकजीवनायजननीस्तन्यंकथंनिर्ममेत्
इत्यालोच्यमुहुर्मुहुर्यदुपतेलक्ष्मीपतेकेवलं ॥

त्वत्पादांबुजसेवनेनसततंकालोमयानीयते ॥ १७ ॥

जर हरिविश्वंभर या नामें करून मी सतत गाईन तर मला जीवनाविषयीं चिंता करण्यास कशास पाहिजे, तो जर विश्वंभर नसता तर अर्भकाच्या जीवना कारणें मातेच्या स्तनीं दुग्ध कसें निर्मिता ? ज्यापेक्षां निर्मितो तेव्हां हरिच विश्वंभर असें जाणून हे कृष्णा हे लक्ष्मीपते वारंवार तुझ्या पदकमलसेवनें करून निरंतर कालहरण करितों ॥ १७ ॥

गीर्वाणवाणीधुविशिष्टबुद्धिस्तथापिभाषांतरलो
लुपोहम् ॥ यथासुराणांसुधयांचसत्यांस्वर्गांग
नानामधरासवेरुचिः ॥ १८ ॥

संस्कृत वाणी हीच श्रेष्ठ अशी जरी बुद्धि आहे तरी भाषांतर रसाविषयीं मी लोभी आहे, जसें देवास अमृत प्राप्त असतां स्वर्ग स्त्रियांचे अधरोष्ट चुंबनाविषयीं त्यांस अभिरुचि प्राप्त होते, त्याच प्रकारें अन्य भाषारसाविषयीं मलाही उत्कंठा आहे. ॥ १८ ॥

अन्नाद्दशगुणंपिष्टंपिष्टाद्दशगुणंपयः ॥

पयसोष्टगुणंमांसंमांसाद्दशगुणंघृतम् ॥ १९ ॥

अन्नापेक्षां पिष्ट दशगुणित विशिष्ट, पिष्टाहून दशगुणें पय अधिक, पयाहून अष्टगुणित मांस विशिष्ट, मांसाहून दशगुण घृत अधिक जाणावें. ॥ १९ ॥

शाकेनरोगावर्धतेपयसावर्धतेतनुः ॥

घृतेनवर्धतेवीर्यमांसान्मांसंप्रवर्द्धते ॥ २० ॥

शाक भक्षणानें रोग वृद्धि पावतात, दुग्धपानेंकरून शरीर पुष्ट होतें घृताचे सेवनानें वीर्याची वृद्धि होते, मांस सेवनानें मांस वाढते, अशाप्रकारें पदार्थापदार्थांचे ठायीं गुण आहेत. ॥ २० ॥

इतिवृद्धचाणारुख्येदशमोऽध्यायः १० ॥

दातृत्वंप्रियवत्कृत्वंधीरत्वमुचितज्ञता ॥

अभ्यासेननलभ्यंतेचत्वारःसहजागुणाः ॥ १ ॥

दानशक्ति, प्रियभाषण बोलणें, धैर्य समयोचित जाणणें हे चार गुण अभ्यास केल्यानें प्राप्त होतात असें नाहीं तर हे स्वाभाविक होत. ॥ १ ॥

आत्मवर्गंपरित्यज्यपरवर्गंसमाश्रयन् ॥

स्वयमेवल्यंयातियथाराजान्यधर्मतः ॥ २ ॥

आपल्या समुदायातें त्यागून जो परकीय समुदायाचा अश्रय करितो तो आपणच नाश पावतो. जसा परधर्माचरणें करून राजा नाशातें पावतो तसा. ॥ २ ॥

हस्तीस्थुलतनुःसचांकुचवशःकिंहस्तिमात्रांकुशो

दीपोप्रज्वलितेनपश्यतितमःकिंदीपमात्रंतमः ॥

वज्रेणापिहताःपतन्तिगिरयःकिंवज्रमात्रंनगा ॥

स्तेजोयस्यविराजतेसबलवान्स्थूलेषुकःप्रत्ययः ३॥

हस्ती स्थूलदेह असून, तोही अंकुशाचे स्वाधीन असतो, परंतु अंकुश काय हस्तिमात्र आहे ? दीप प्रज्वलित केला असतां अंधकार नाशार्थें पावतो, ह्मणून तम काय दीपाएवढेंच आहे ? वज्रानें पर्वत हत होत्साते पडतात, ह्मणून पर्वत काय वज्रासारिखेच अल्प आहेत ? नाहीं, तर ज्याचें विशिष्ट तेज तो बलवान्, स्थूलत्वावर मोठेपणाचा मुळांच अनुभव नाहीं. ॥ ३ ॥

कलौदशासहस्रेषुहरिस्त्यजतिमेदिनीम् ॥

तदर्धंजान्हवीतोयंतदर्धग्रामदेवताः ॥ ४ ॥

कलियुगाचेठायीं दहा सहस्र वर्षे गेलीं असतां विष्णु पृथ्वीतें त्यागील, पांच सहस्र वर्षांनीं जान्हवी भूमीतें सोडील, अडीच सहस्र वर्षांनीं ग्रामदेवता पृथ्वी सोडून जातील. ॥ ४ ॥

गृहासक्तस्यनोविद्यानोदयामांसहारिणः ॥

द्रव्यलुब्धस्यनोसत्यंस्त्रैणस्यनपवित्रता ॥ ५ ॥

गृहाचेठायीं जो सक्त त्यास विद्या प्राप्त होत नाहीं, जो निरंतर मांसाहार करितो त्याला दया प्राप्त होत नाहीं, जोद्रव्यलोभी त्याला सत्य नाहीं, जो स्त्रैण ह्मणजे विषयीं त्याला निर्मलपणा कधींच नाहीं. ५

दुर्जनःखलुनसाधुतामुपैतिबहुप्रकारैःपरिसेव्यमानः ॥

आमूलसिक्तःपयसाघृतेनननिंबवृक्षोमधुत्वमेति ॥ ६ ॥

दुर्जन बहुप्रकारांनीं उपदेशिला असतां साधुत्वातें पावत नाहीं, जसा निंबवृक्ष मुळापासून अग्रापर्यंत निरंतर दुग्धानें किंवा अमृतानें शिपिला असतां कालत्रयीं मधुरता पावत नाहीं. ॥ ६ ॥

नवेत्तियोयस्यगुणप्रकर्षंसतंसदानिंदतिनात्रचित्रम्॥
यथाकिरातीकरिकुंभलब्धंमुक्ताफलंत्यज्यविभर्ति
गुंजां ॥ ७ ॥

जो ज्याचे गुणोत्कर्षातें जाणत नाही तो त्याला निरंतर निंदितो, याविषयीं आश्चर्य मानूं नये, एतद्विषयीं दृष्टांत, जशी वनांतील कोळ्याची स्त्री अज्ञानामुळे हत्तीच्या गंडस्थळसंबंधीं प्राप्त झालेलें मुक्ताफल त्यागून गुंजा धारण करिते. ॥ ७ ॥

यस्तुसंवत्सरंपूर्णनित्यंमौनेनभुंजति ॥

युगकोटिसहस्रंतुस्वर्गलोकेमहीयते ॥ ८ ॥

जो पुरुष समग्र एक वर्षपर्यंत नित्य मौनेकरून भोजन करितो तो सहस्रकोटि युगें पर्यंत स्वर्गलोकीं सत्कार पवतो, ह्मणजे देव त्याची पूजा करितात. ॥ ८ ॥

कामंक्रोधंतथालोभंस्वादुशृंगारकौतुके ॥

अतिनिद्रातिसेवेचविद्यार्थीह्यष्टवर्जयेत् ॥ ९ ॥

काम, क्रोध, लोभ स्वादु ह्मणजे गोड, शृंगार, कौतुक ह्मणजे

चमत्कार, निद्रा, सेवा या आठांविषयीं अतिसेवन विद्याध्यानें
वर्ज्य करावें, देहनिर्वाह मात्र होई इतकें सेवावें. ॥ ९ ॥

अकृष्टफलमूलानिवनवासरतःसदा ॥

कुरुतेऽहरहःश्राद्धंऋषिर्विप्रःसउच्यते ॥ १० ॥

कर्षावांचून उत्पन्न झालेलीं फळे, आणि मुळें भक्षून सर्वकाळ
वनांतच राहतो, आणि त्यांनींच नित्य श्राद्धादिक करितो तो
ब्राह्मण ऋषि ह्यणावा. ॥ १० ॥

एकाहारेणसंतुष्टःषट्कर्मनिरतःसदा ॥

ऋतुकालाभिगामीचसविप्रोद्विजउच्यते ॥ ११ ॥

एकवार भोजन करून निरंतर संतुष्ट, यजनादि षट्कर्मरित,
ऋतुकाळांच स्त्रीसंग करणारा, असा जो विप्र तो द्विज ह्यणावा ११

लौकिकेकर्मणिरतःपशूनांपरिपालकः ॥

वाणिज्यकृषिकर्माणिसविप्रोवैश्यउच्यते ॥ १२ ॥

कर्माचेठायीं लौकिक रक्षण करून जो रत, आणि पशूंचें
पालन करणारा, तसाच वाणिज्य कृष्यादि कर्में करणारा असा जो
ब्राह्मण तो वैश्य जाणावा. ॥ १२ ॥

लाक्षादितैलनीलीनांकौसुंभमधुसर्पिषाम् ॥

विक्रीतामद्यमांसानांसविप्रःशूद्रउच्यते ॥ १३ ॥

लाक्षादि पदार्थ, तैल, नीली, लालवस्त्रे, मधु, वृत, मद्य, मांस
यांचा विक्रय करणारा जो तो ब्राह्मण शूद्र जाणावा. ॥ १३ ॥

परकार्येहिहंताचदांभिकःस्वार्थसाधकः ॥

छलद्वेषामृदुःक्रूरोविप्रोमार्जारिउच्यते ॥ १४ ॥

दुसऱ्याचें कार्य नाश करणारा, दांभिक, आपला अर्थ साध-
णारा, कपटानें द्वेष करणारा, बाहेर मृदु, अंतरीं क्रूर, जो तो ब्रा-
ह्मण मार्जार जाणावा. ॥ १४ ॥

वापीकूपतडागानामारामसुरवेश्मनाम् ॥

उच्छेदनेनिराशंकःसविप्रोम्लेच्छउच्यते ॥ १५ ॥

वापी, कूप, तडाग, बाग, देवालय यांचा नाश करावयास
जो शंका पावत नाही तो ब्राह्मण म्लेंच्छ जाणावा. ॥ १५ ॥

देवद्रव्यंगुरुद्रव्यंपरदारामिमर्शनम् ॥

निर्वाहःसर्वभूतेषुविप्रश्चांडालउच्यते ॥ १६ ॥

देवाचें द्रव्य, गुरूचें द्रव्य हरण करणारा, आणि परस्त्रीचे
मर्दन करणारा सर्वभूतीं विधिनिषेध सोडून देहाचा निर्वाह करणारा
ब्राह्मण जो तो चांडाल जाणावा. ॥ १६ ॥

देयंभोज्यधनंधनंसुकृतिभिर्नोसंचितव्यंकदा

श्रीकर्णस्यबलेश्चविक्रमपतेरद्यापिकीर्तिःस्थिता ॥

अस्माकंमधुदानभोगरहितंनष्टंचिरात्संचितंनिर्वा

णादपिपाणिपादयुगुलंघर्षत्यहोमक्षिकः ॥ १७ ॥

हे जनहो पुण्यवंतांनीं तुच्छ द्रव्य दीनाला द्यावे, कदापि संग्रह करू नये, संग्रह न करितां दानच केले असे जे कर्ण बली आणि विक्रम, यांची कीर्ति अद्यापि आहे. दान, भोग केल्यावांचून बहुकाल संग्रह करून ठेविलेले आमचे मधु पहा नाश पावले यास्तव केवढे आश्चर्य पहा ! या आमच्या मक्षिका अद्यापि हस्तपादयुगुलाते घर्षितात ॥ १७ ॥

॥इति वृध्धचाणारुये एकादशो ध्यायः॥ ११

सानंदंसदनंसुतास्तुसुधियःकांतामृदूभाषिणीइच्छा

पूर्णधनंस्वयोषित्तिरतिःस्वाज्ञापराःसेवकःआतिथ्यं

शिवपूजनंप्रातिदिनंमिष्टान्नपानंगृहेसाधोःसंगमुपा

गतेचसततंधन्योगृहस्थाश्रमः ॥ १ ॥

या लोकीं ज्याचे गृह सदा आनंदयुक्त, पुत्र ज्याचे बुद्धिमंत, स्त्री मधुर भाषण करणारी, इच्छेते पूर्ण करणारे धन ज्याला, अनुकूल, स्वस्त्रीचे ठायीं ज्याची प्रीति, सेवकजन ज्याचे आज्ञेत, ज्याचे गृहीं प्रति दिनीं अतिथीचे पूजन, शिव पूजन आणि मिष्टन्नपान निरंतर ज्याला प्राप्त असून साधुसंगाते जो सदैव सेवितो त्याचा गृहस्थाश्रम धन्य जाणावा. ॥ १ ॥

आर्तेषुविप्रेषुदयान्वितस्ययःश्रद्धयास्वल्पमुपैतिदानं ॥
अनंतपारंसमुपैतिराजन्यद्दीयतेतन्नलभेद्दिजेभ्यः ॥ २ ॥

ब्राह्मण दरिद्रानें पीडित झाले असतां जो भक्तीनें अल्प द्रव्य त्यांला देतो, तें दिलेलें द्रव्य अनंत दात्यांप्रत पावतें, तस्मात् हे राजा, सत्पात्र ब्राह्मणाकरितां जितकें दिलें तितकेंच प्राप्त होत नाहीं तर अनंत प्राप्त होतें. ॥ २ ॥

दाक्षिण्यंस्वजनेदयांपरजनेशाठ्यंसदादुर्जनेप्रीतीः
साधुजनेस्मयःखलुजनेविद्वज्जनेचार्जवम् ॥ शौर्यं
शत्रुजनेक्षमागुरुजनेनारीजनेधूर्तताइत्थंयेपुरुषाः
कलासुकुशलास्तेष्वेवलोकस्थितिः ॥ ३ ॥

स्वकीय जनाचे ठायीं दक्षपणा, परजनीं दया, दुर्जनाचे ठायीं शठपणा, साधुजनाचे ठायीं प्रीति, स्वजनाचे ठायीं गर्व, विद्वजनाचे ठायीं अवकृपा, शत्रूंचे ठायीं शौर्य, गुरूंचे ठायीं सहनता धरणें, स्त्रियांचे ठायीं धूर्तपणा ठेवणें या प्रकारें करून जे पुरुष दक्षता ठेवितात ते या जगांत उत्तम स्थितिप्रत पावतात. ॥ ३ ॥

हस्तोदानविवर्जितोश्रुतिपुटौसारश्रुतद्रोहिणौने
त्रेसाधुविलोकनेनरहितेपादौनतीर्थगतौ ॥ अ
न्यायार्जितवित्तपूर्णमुदरंगर्वेणतुंगंशिरोरेरेजंबुक
मुंचमुंचसहसानीचंसुनिद्यंवपुः ॥ ४ ॥

रेरे जंबुका, ज्या पुरुषाच्या हस्तांहीं कधींच दान केलें नाहीं ज्याचे कर्ण विद्येचे द्रोही ह्यणजे कधींही विद्या ज्यांहीं श्रवण केली नाहीं, ज्याचे नेत्रांहीं कधींच सादुदर्शन केलें नाहीं, ज्याचे पाय कधींही तीर्थयात्रेस गेले नाहींत, केवळ अन्यायानेंच संपादन केलेल्या द्रव्येंकरून निरंतर उदर भरितो, आणि गर्वें करून ज्याचें मस्तक निरंतर उन्नत अशा नीच पुरुषाचें निंद्य शरीर लवकर सोड. अन्यायार्जित भक्षूं नको, भक्षिशील तर तुलाही दोष प्राप्त होईल. ॥ ४ ॥

येषांश्रीमद्यशोदासुतपदकमलेनास्तिभक्तिर्नरा
णांयेषामाभीरकन्याप्रियगुणकथनेनानुरक्तारस
ज्ञा ॥ येषांश्रीकृष्णलीलालितरसकथासादरंनै
वकर्णैर्धिकृतानधिकृतानधिगेतान्कथयतिसततं
कीर्तनस्थोमृदंगः ॥ ५ ॥

श्री यशोदा पुत्राचे चरणकमलीं ज्या मनुष्यांची भक्ति नाहीं, गोपकन्येस प्रिय जो श्रीकृष्ण त्याचे गुणवर्णनां ज्यांची जिव्हा आसक्त नाहीं, श्रीकृष्णाचे लीलारसेंकरून मनोहर कथा श्रवणा-विषयीं ज्याचें कर्ण आदरयुक्त नाहींत आशाया जनार्ते धिक् धिक् असो. ह्यणून निरंतर हरिकीर्तनस्थ मृदंग बोलतो. ॥ ५ ॥

पत्रंनैवयदाकरीरविटपेदोषोवसंतस्यकिंनोलूको
प्यवलोकयतेयदिदिवासूर्यस्यकिंदूषणम् ॥ धारा

नैवपतांतिचातकमुखेमेघस्यकिंदूषणंयत्पूर्वविधि
नाललाटलिखितंतन्मार्जितुंकःक्षमः ॥ ६ ॥

करीर वृक्षाचे ठायीं पत्रें नाहींत हा वसंताचा काय दोष, उ-
लूकजरी दिवसाला पहात नाहीं तरी सूर्यातें काय दूषण, मेघाच्या-
धारा चातकपक्ष्याच्या मुखांत पडत नाहींत तर मेघास काय दूषण?
कांहीं नाहीं; तर जें पूर्वीं आपले ललाटींब्रह्मदेवानें लिहिलें तें
अन्यथा करावयास कोण समर्थ आहे, कोणीच नाहीं. जें कर्म केलें
तें अवश्य भोगणें आपणास पडतें. ॥ ६ ॥

सत्संगाद्भवतिसाधुताखलानांसाधूनांनाहिखल
संगमात्खलत्वम्आमोदंकुसुमभवंमृदेवधत्ते
मृद्रंधनहिकुसुमानिधारयंति ॥ ७ ॥

खलजनांस साधूच्या संगानें साधुत्व प्राप्त होतें, साधूस खला-
चे संगानें खलत्व प्राप्त होत नाहीं, जसें पुष्प भूमीवर पडलें अ-
सतां त्याचे सुगंधातें मृत्तिका धारण करिते, मृत्तिकेच्या गंधातें पु-
ष्पें धारण करीत नाहींत, तसे साधु खलाचे संगानें आपले गुणांचा
त्याग करीत नाहींत. ॥ ७ ॥

साधूनांदर्शनंपुण्यंतीर्थभूताहिसाधवः ॥

कालेनफलतेतिर्थंसद्यःसाधुसमागमः ॥ ८ ॥

साधूंचें दर्शनच पुण्यकारक होय, कां कीं, साधु तीर्थरूपच

आहेत, तीर्थ पुण्यदायक खरें परंतु कालें करून फल देतें आणि साधुसमागम तत्काल आपले समागमाचे उत्तम फलातें देतो. ॥८॥

विप्रास्मिन्नगरेमहान्कथयतांतालद्रुमाणांगणः

कोदातारजकोददातिवसनंप्रातर्गृहीत्वानिशि ॥

कोदक्षःपरदारवित्तहरणेसर्वोपिदक्षोजनःकस्मा

ज्जीवसिहेसखेविषकृमिन्यायेनजीवाम्यहम् ॥ ९ ॥

कोणेंक पांथस्थ नगरांतील ब्राह्मणास प्रश्न करितो कीं, हे ब्राह्मणा यानगरामध्ये थोर कोण आहे तो सांग, त्यासमयीं विप्र सांगतो—यानगरांत तालवृक्षाचा गण थोर आहे, तें श्रवण करून पुन्हां बोलतो कीं दाता कोण आहे ? तेव्हां ब्राह्मण बोलला. प्रातःकाळीं वस्त्रें घेऊन सायंकाळीं देतो असा दाता रजक आहे, पुनः प्रश्न करितो कीं, या नगरांत दक्ष कोण आहे ? त्याकाळीं ब्राह्मण सांगतो दुसऱ्याची स्त्री आणि द्रव्य यांचें हरण करण्या विषयीं सर्व जन दक्षच आहेत, असें त्याचें वाक्य श्रवण करून ब्राह्मणास विचारतो कीं, तूं अशा पुरांत कसा वांचला आहेस तें सांग ! तेव्हां विप्र तांगतो कीं, जसा विषांतील किडा विषांतच जीवन पावतो त्याच न्यायेंकरून मी जीविका करीत असतो. ॥ ९ ॥

नविप्रपादोदककर्दमानिनवेदशास्त्रध्वनिगर्जिता

नि ॥ स्वाहास्वधाकारविवर्जितानिस्मशानतु

ल्यानिगृहाणितानि ॥ १० ॥

ब्राह्मणचरणोदकाचा कर्दम ज्याचे ठार्यो नाही, वेदशास्त्र-
ध्वनि गर्जना ज्यांत नाहीत, पितृकर्म ह्यणजे श्राद्धतर्पणादि आणि
यज्ञ नैवेद्य वैश्वदेवादि कर्मे ज्या घरामध्ये होत नाहीत तीं घरे
केवळ स्मशान रूपच जाणावीं. ॥ १० ॥

सत्यंमातापिताज्ञान धर्मोभ्रातादयासखी ॥

शांतिःपत्नीक्षमापुत्रोषडैतेममवांधवाः ॥ ११ ॥

संसारोजन, आपल्या सारखाच ज्ञानी असेल असे समजून
ज्ञान्यास विचारतो तुझीं मातृपित्रादिक प्रपंचांतिल मनुष्ये कोणतीं
ते सांग ? तेव्हां ज्ञानी सांगतो. सत्य ह्यणजे यथार्थ भाषणच माझी
माता, ज्ञान ह्यणजे परमार्थ तोच माझा पिता, धर्म हाच भ्राता,
दया हीच बहिण, शांति पत्नी, आणि क्षमा माझा पुत्र, या प्रका-
रचा बांधवमेळा आहे. ॥ ११ ॥

अनित्यानिशरीराणिवैभवंनैवशाश्वतम् ॥

नित्यंसनिहितोमृत्युःकर्त्तव्योधर्मसंग्रहः ॥ १२ ॥

हे प्राण्या तू या संसारीं येऊन अज्ञानाने आत्म्याचे असाध्यें
करून ज्या शरीरांत अजरामर मानितोस तीं शरीरे आणि ऐश्व-
र्यादि सर्व संपत्ती हे चंचल असे निश्चयेकरून समज, आणि मृत्यु
निरंतर समीपच राहतो तर त्याचें भय मनांत बाळगून इहलंकीं
कीर्तिकारक आणि परलोकीं सुख देणार असा जो धर्म त्याचा
तू संग्रह कर. ॥ १२ ॥

आमंत्रणोत्सवाविप्रागावोनवतृणोत्सवः ॥

पत्युत्साहयुतानार्धअहंकृष्णरणोत्सवः ॥ १३ ॥

अर्जुन कृष्णाप्रत बोलतो हे कृष्णा ! ब्राह्मण आमंत्रणाविषयी ह्यणजे परान्नभोजना विषयी उत्साह पावतात, गाई नवीन तृणाविषयी आनंदयुक्त होतात, स्त्रिया भर्त्याचे ठायीं आनंदयुक्त असतात, याचप्रकारे करून हे कृष्णा मी युद्धाविषयी उत्साहयुक्त आहे. ॥ १३ ॥

मातृवत्परदारांश्चपरद्रव्याणिलोष्टवत् ॥

आत्मवत्सर्वभूतानियःपश्यतिसपश्यति ॥ १४ ॥

परस्त्रियांतें जो मातेसारखा पाहतो, परद्रव्यांतें मृत्तिके प्रमाणें अवलोकितो, सकल प्राणिमात्रांतें जो आत्मतुल्य पाहतो तो धन्य-होतो. आणि जो अन्यथा दृष्टीनें पाहतो तो ज्ञानांध होय ॥ १४ ॥

धर्मेतत्परतामुखेमधुरतादानेसमुत्साहतामित्रेऽव

चनतागुरौविनयताचित्तेऽतिगंभीरता ॥ आचारे

शुचितागुणेरसिकताशास्त्रेषुविज्ञानतारूपेसुंदर

ताशिवेभजनतात्वय्यस्तिभोराघव ॥ १५ ॥

हे राघवा धर्माविषयीं आसक्ति, मुखाचे ठायीं मधुरता ह्यणजे प्रिय भाषण, दानाविषयीं उत्सुकता, मित्राचे ठायीं अप्रतरणा, गुरू-चे ठायीं नम्रता, चित्ताचे ठायीं गंभीरता ह्यणजे अक्षोभ्यता, आचा-

राविषयीं निर्मळपणा, गुणाचे ठायीं रसिकता ह्मणजे गुणाचा रस जाणाणें, शास्त्राचे ठायीं विज्ञानता ह्मणजे शास्त्रोक्त अर्थाचा अनुभवं घेणें, रूपाविषयीं सुंदरत्व, आणि शिवाचें भजन या प्रकारें करून हे गुण तुझ्या ठायीं सकल वास करितात. जर हे सकल गुण मानवा-मध्ये वास करतील तर तो तुझी साम्यता पावेल ॥ १५ ॥

काष्ठं कल्पतरुःसुमेरुरचलश्चिंतामणिःप्रस्तरः

सूर्यस्तीव्रकरःशशिक्षयकरःक्षारोहिवारानधिः ॥

कामोनष्टतनुर्वलिर्दितिसुतेनित्यंपशुःकामगौनै

तास्तेतुलयामिभोरघुपतेकस्थोपमांदीयते ॥ १६ ॥

कल्पवृक्ष इच्छित मनोरथ पूर्ण करणारा परंतु तो काष्ठरूप आहे, मेरु सूवर्णमय श्रेष्ठ खरा, परंतु तो अचल ह्मणजे स्थिर होय, चिंतमाणि सर्व रत्नांमध्ये श्रेष्ठ जरी आहे तरी तो पाषाण रूप, सर्व प्रकाशक जरी सूर्य आहे तरी त्याची किरणें बहुत तीव्र आहेत, चंद्र शांतिकर शीतळ आहे परंतु त्याच्या कला प्रतिमासीं क्षय पावतात, समुद्र अनंतपार खरा परंतु तो क्षार आहे, काम रूपानें सुंदर खरा परंतु तो नष्ट देह, त्याला शरीर नाही, बलीदाता थोर जरी आहे तथापि तो स्वेच्छाचारी आहे. हे पूर्वोक्त एकेक दोषानें युक्त यास्तव यांतें तुझ्या सहवर्तमान तुलीत नाही, तूं तुलना रहित. तेव्हां हे रघुपते तुला उपमा कोणाची द्यावी, कोणाच्याच योग्यतेस पांचत नाहीस. ॥ १६ ॥

विद्यामित्रं प्रवासे च भार्यामित्रं गृहेषु च ॥

व्याधिस्थस्य औषधं मित्रं धर्मो मित्रं मृतस्य च ॥ १७ ॥

प्रवासीं विद्या मित्र ती मित्रापरी आपलें हित करित्ये, गृहा-
मध्ये स्त्री मित्र होय, जो व्याधिस्थ आहे त्याला औषध मित्र
जाणावें, जो मृत्यु पावला त्याला परलोकीं हित करणारा मित्र
धर्मच होय. ॥ १७ ॥

विनयं राजपुत्रेभ्यः पंडितेभ्यः सुभाषितम् ॥

अनृतं द्यूतकारेभ्यः स्त्रीभ्यश्छि शिष्यैश्चैतवम् ॥ १८ ॥

नम्रता कोणाप्रत कशी धरावी ती राजपुत्रापासून शिकावी, का
कीं, त्याला बालपणापासून अभ्यास ठेवलेला असतो, सुभाषित
भाषण पंडितापासून शिकावें, जे द्यूत करणारे त्यांपासून अनृत
भाषण कसें बोलावें तें शिकावें, कपट कसें करावें तें कुलटा स्त्रियां
पासून शिकावें. ॥ १८ ॥

अनालोक्य व्ययं कर्ता अनाथकलहप्रियः ॥

आतुरः सर्वक्षेत्रेषु नरः शीघ्रं विनश्यति ॥ १९ ॥

आपल्या आद्यार्ते न पहातां प्राप्तीपेक्षां अधिक व्यय कर-
णारा, आणि अनाथासहवर्तमान कलह करण्यास जो उत्सुक,
सर्व ज्ञातींचे स्त्रियांचे ठायीं जो सदैव भोगाविषयीं आतुर, तो मा-
नव लवकरच नाश पावतो. ॥ १९ ॥

नाहारंचितयेत्प्राज्ञोधर्ममेकंहिचिंतयेत् ॥

आहारोहिमनुष्याणांजन्मनासहजायते ॥ २० ॥

बुद्धिमंतानें आपणास भोजन कसें प्राप्त होईल याची चिंता नकरावी, मला ईश्वरानें कृपा करून मनुष्य देहीं उत्पन्न केलें यास्तव त्या ईश्वरानें संतुष्ट करणारा जो धर्म यांचें संपादन मला कसें घडेल याचें चिंतन निरंतर करावें, मनुष्याचा जो आहार तो त्याच्या जन्मा सहवर्तमानच उत्पन्न होतो, यास्तव त्याची चिंता वाहणें हें केवळ अज्ञानच होय. ॥ २० ॥

धनधान्यप्रयोगेषुविद्यासंग्रहणेतथा ॥

आहारेव्यवहारेचत्यक्तलज्जःसुखीभवेत् ॥ २१ ॥

धन आणि धान्य संपादान करण्याचे उपाययांविषयीं, तसाच विद्या संग्रहाविषयीं तसाच भोजन करण्या विषयीं तसाच व्यवहारीं जो लज्जा सोडिल तो सुखी होईल. ॥ २१ ॥

जलविंदुनिपातेनक्रमशःपूर्यतेघटःसहेतुः

सर्वविद्यानांधर्मस्यचधनस्यच ॥ २२ ॥

एकेक विंदुपातें करून अनुक्रमानें घट पूर्ण होतो, सकल विद्या आणि धर्म तसेंच धनही पूर्ण होण्यास तोच हेतु. जसा उदकाच्या विंदुविंदूनें घट भरतो त्याप्रकारें क्षणोक्षणीं विद्याभ्यास केल्यानें ती पूर्ण होते. अल्प अल्प धर्म आचरिला असतां तोही वृद्धि पावता, तसेंच धन थोडें थोडें संपादन केलें असतां पुष्कळ संग्रह

होतो, कोणतेंही कांहीं एक एकेच काळीं वृद्धिगत होत नाहीं. ॥२२॥

वयसःपरिणामेपियःखलःखलएवसः ॥

सुपक्वमपिमाद्युंर्यनोपयातिद्रवारुणम् ॥ २३ ॥

वयाचा परिणाम झाला असतां ह्मणजे अंतकाळ प्राप्त झाला असतांही जो खल तो खलच असतो, त्याचें खलत्व जात नाहीं. याविषयीं दृष्टांत, जरी कालेंकरून कवडळें उत्तम पक्व झालीं, तथापि माघुर्यातें पावत नाहीत, तसा जो ज्याचा स्वभाव तो बहुकालेंही अन्यथा होत नाहीं ॥ २३ ॥

॥ इतिवृत्थचाणारुध्येद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

मुहूर्तमपिजीवेतनरःशुक्लेनकर्मणा ॥

नकल्पमपिकष्टेनलोकद्वयविरोधिना ॥१॥

मनुष्य सद्धर्मेंकरून मुहूर्तमात्र जरी वांचला तरी त्याचें तितकेंच तें जिवन श्रेष्ठ होय, लोकद्वयाचें नाशकरणारें जें नीचकर्म, त्याणें कल्पपर्यंत जरी जिवन पावला तरी तें त्याचें जिवन व्यर्थ जाणावें १

गतेशोकोनकर्तव्योभविष्यन्नैवचिंतयेत् ॥

वर्तमानेनकालेनप्रवर्ततेविचक्षणः ॥ २ ॥

कोणतीही वस्तु नाश पावली असतां तिचा शोक नकरावा, पुढें प्राप्त होणार त्या वस्तूचें चिंतनही न करावें, ज्ञाते पुरुष ज्या काळीं जें प्राप्त होतें तें केलेंच सुख आणि संतोष मानून राहतात ॥२॥

स्वभावेनहिष्यंतिदेवाःसत्पुरुषाःपिता ॥

ज्ञातयःस्नानपानाभ्यांवाक्यदानेनपंडिताः ॥ ३ ॥

देव, साधु, पिता हे तिघे पुरुषाच्या स्वभावे करुन संतोष पावतात. आपले ज्ञातीचे जन स्नानपानादिकेकरून तुष्ट होतात, पंडितजन सद्वाक्येकरून तुष्ट होतात ॥ ३ ॥

आयुःकर्मचवित्तंचविद्यानिधनमेवच ॥

पंचैतानिचसृज्यंतेगर्भस्थस्यैवदेहिनः ॥ ४ ॥

जीव मातेच्या गर्भी असतांच त्याचे आयुष्य किती तें आणि तो कर्म कोणते करणार, त्याला द्रव्य किती प्राप्त होईल तें, आणि त्याची विद्या, तसेच मरण हीं ब्रह्मदेव त्याच्या ललाटीं लेखन करून ठेवितो, तदनुसार त्याला हे पांच विषय प्राप्त होतात ॥ ४ ॥

अहोवतविचित्राणिचरितानिमहात्मनाम् ॥

लक्ष्मीतृणायमन्यंतेतद्दारेणनमंतिच ॥ ५ ॥

अहो काय आश्चर्य सांगावें, पहा साधूंचीं चरित्रें विचित्र आहेत, तीं कशीं ह्मणाल तर ज्या लक्ष्मीतें ब्रह्मादिक इच्छितात ती ते साधु तृणापरी मानितात, व ती प्राप्त झाली असता तिच्या भारानें नम्र होतात ॥

यस्यस्नेहोभयंतस्यस्नेहोदुःखस्यभाजनम् ॥

स्नेहमूलानिदुःखानितानित्यक्त्वावसेत्सुखम् ॥ ६ ॥

कुटुंबाचे मनुष्यांवर जो स्नेह ठेवितो त्यापासून ता भय आणि दुःख पावतो, सर्व दुःखास मूळ स्नेहच जाणावा. तीं दुःखें ज्यांणीं सोडिलीं ते सुखानें राहतात ॥ ६ ॥

अनागतविधाताचप्रत्युत्पन्नमतिस्तथा ॥

ह्रावेतौसुखमेवेतेयद्भविष्योविनश्यति ॥ ७ ॥

जों दुःखादिक प्राप्त न झालें त्याचें पूर्वीच भय होईल असें समजून त्याचा प्रतिकार करतो तो, आणि भय उत्पन्न होतांच तत्काल त्याचे नाशाविषयीं जो आपलें बुद्धिवळें करून उद्योग करितो, हे दोघे सुखानें राहतात. आणि जो आपले प्रारब्धावरच भरंवसा ठेवून उद्योग कांहींच करीत नाही तो नाशाप्रत पावतो ॥ ७ ॥

राज्ञिधर्मिणिधर्मिष्ठापापेपापाःसमेसमाः ॥

राजानमनुवर्ततेयथाराजातथाप्रजाः ॥ ८ ॥

राजा धर्मयुक्त असतां प्रजाही धर्माचरण करितात पापी असल्यास प्रजाही पापी होतात. राजा सम ह्मणजे धर्माधर्म पक्षपात शून्य असतां प्रजाही तशाच होतात, तस्मात् जसा राजा होईल त्याच प्रकारें प्रजा होतात. ॥ ८ ॥

जीवंतंमृतवन्मन्येदेहिनंधर्मवर्जितम् ॥

मृतोधर्मेणसंयुक्तोदीर्घजीवीनसंशयः ॥ ९ ॥

कोणक ज्ञाता ह्मणतो कीं, जो प्राणी धर्मरहित ह्मणजे कधीही धर्म करीत नाही, तो जिवंत असतां त्यातें मृतापरी मा-

नावें, आणि जो सदैव धर्मयुक्त होतो तो मृत्यु पावला असतांही चिरायु होय; याविषयीं संशय नाही, असें मानावें याचें कारण त्याची धर्म कीर्ति जावत्काल पर्यंत असते तावत्कालपर्यंत तो जिवंतच होय ॥ ९ ॥

धर्मार्थकाममोक्षाणांयःकोपिनविद्यते ॥

अजागलस्तनस्येवतरयजन्मनिरर्थकम् ॥ १० ॥

धर्म, अर्थ काम, मोक्ष, या चार पुरुषार्थांतून कोणताही ज्याला घडला नाही तो जन्मास येऊन काय कामाचा? त्याचें जीवित्व शेळीचे कंठस्तनासारखें निरर्थक होय. ॥ १० ॥

दह्यमानाःसुतीव्रेणनीचाःपरयशोभिना ॥

अशक्तास्तत्पदंगंतुंततोनिंदांप्रकुर्वते ॥ ११ ॥

नीच लोक दुसन्याच्या दुःसहयशरूप अग्निकरून निरंतर संतापयुक्त होत्साते त्याच्या योग्यते प्रत जाऊं इच्छितात, परंतु पावावयाकारणें असमर्थ असतां निंदा मात्र करितात. ॥ ११ ॥

बंधायविषयासंगोमुक्त्यौनिर्विषयंमनः

मनएवमनुष्याणांकारणंबंधमोक्षयोः ॥ १२ ॥

विषयासक्त जें मन तेंच संसारबंधनांत कारण होय आणि तें मन निर्विषय झालें असतां मुक्ति देतें, तस्मात् मनुष्यांस बंधमोक्ष प्राप्तीविषयीं कारण मनच जाणावें. ॥ १२ ॥

देहाभिमानेगलितेज्ञानेनपरमत्मानि

यन्नयन्नमनोयातितन्नतन्नसमाधयः ॥ १३ ॥

ज्ञानें करून आत्मस्वरूपीं देहाभिमान लयाप्रत पावला असतां जीवाचें मन जेथें जेथें जातें तेथें तेथें त्याला समाधीच आहेत. ॥ १३ ॥

इप्सितं मनसः सर्वकस्य संपद्यते सुखम् ॥

दैवाय त्तं यतः सर्वतस्मात्संतोषमाश्रयेत् ॥ १४ ॥

सर्वास जें प्रियसुख तें सर्वत्रच सर्वासच प्राप्त होत नाहीं कांकीं, सर्व सुख प्राप्त होणें हें दैवाधीन आहे. ज्याच्या दैवीं असेल त्यालाच तें प्राप्त होईल. इतरांस होणारच नाहीं, तस्मात् संतोषच धारण करावा ह्यणजे निरंतर सुख आहे. ॥ १४ ॥

यथोधेनुसहस्रेषु वत्सोगच्छति मातरम् ॥

तथा यच्च कृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ १५ ॥

जशा सहस्रशः धेनू एकत्र असतां त्यांतून वत्स आपल्याच मातेप्रत जातो, तसें ज्याणें जें कर्म केलें तेंच त्यास प्राप्त होतें. ॥ १५ ॥

अनवस्थितकर्मस्य न जनेन वने सुखम् ॥

जनोदहति संसंगाह्नं संगविवर्जनात् ॥ १६ ॥

ज्याचें कर्म अनवस्थित ह्यणजे जसें असावयाचें तसें नाहीं, त्याला लोकांमध्ये किंवा वनांतही सुख नाहीं. कारण कीं, जन संसर्गें करून ह्यणजे संबंधें करून तें दग्ध करितो आणि जनसंबंध वर्जनें करून जाळितें, तस्मात् अनवस्थिताला कोठेंच सुखाचा लेश नाही. ॥ १६ ॥

यथाखाताखनित्रेणभूतलेवारिर्विंदति ॥

तथागुरुगतांविद्यांशुश्रूषुरधिगच्छति ॥ १७ ॥

खनन करणारा पुरुष खननें करून जसा भूमितलगत उदकातें पावतो तसा सेवा करणारा शिष्य सेवेनें करून गुरुगत विद्येतें पावतो. ॥ १७ ॥

कर्मायत्तफलंपुसांबुद्धिःकर्मानुसारिणी ॥

तथापिसुधियाचार्याःसुविचार्यैवकुर्वति ॥ १८ ॥

पुरुषांस जें फल प्राप्त होणार तें कर्माधीन कर्मानुरूपच होतें आणि बुद्धिही प्राक्कमे करून पुढें तदनुरूप कर्माप्रतच अनुसरते-पूर्वकर्मविरुद्ध बुद्धि कधींच होत नाही. याकारितां जे बुद्धिमंत श्रेष्ठ पुरुष ते जें कर्म करणें तें उत्तम विचारें करूनच करीत असतात. ॥ १८ ॥

संतोपस्त्रीषुकर्तव्योदारेषुभोजनेधने ॥ त्रिषु

चैवनकर्तव्योध्ययनेजपदानयोः ॥ १९ ॥

विद्वत्पुरुषानें स्त्री, भोजन आणि धन या तीन विषयांचे ठार्यां सार्वकाल संतोप करावा. परंतु अध्ययन, तप, आणि दान यातिहीं-विषयीं ज्ञात्यानें संतोप ह्मणजे पुरे अशी बुद्धि कधीं न करावी. १९

एकाक्षरप्रदातारंयोगुरुंनाभिवंदति ॥ श्वान

योनिशतंभुक्त्वाचांडालेष्वभिजायते ॥ २० ॥

एकाक्षरातेंही उपदेश करणारा जो गुरु त्यातें, हा अल्पोपदे

एषा गुरु नव्हे, असें मानून जो नमस्कार करीत नाही, तोशतशः
श्वानयोनीतें भोगून नंतर चांडाल योनीमध्ये उत्पन्न होतो. ॥ ३० ॥

युगांतेचलतेमेरुःकल्पांतेसप्तसागराः ॥ साध

वःप्रतिपन्नार्थान्चलतिकदाचन ॥ २१ ॥

मेरु पर्वत अचल खरा; परंतु युगाचेही अंती चळतो, तसेच
समुद्रही कल्पांती चलन पावतात. परंतु साधु स्वकृत अर्थापासून
कालत्रयीही चलन पावत नाहीत. ॥ २१ ॥

॥ इतिवृत्थचाणारुखेत्रयोद्दशो ध्यायः ॥ १३ ॥

पृथिव्यांत्रीणिरत्नानिआपअन्नसुभाषितम् ॥

मूढैःपाषाणखंडेषुरत्नसंख्याविधीयते ॥ १ ॥

पृथ्वीचे ठायीं अन्न, उदक, आणि सुभाषित अशीं तीन रत्नें
आहेत तीं सोडून मूर्ख लोक पाषाण शकालाचें ठायीं हींच रत्नें
अशी गणना करितात ॥ १ ॥

आत्मापराधवृक्षस्यफलान्येतानिदेहिनाम् ॥

दारिद्र्यरोगदुःखानिबंधनंव्यसनानिच ॥ २ ॥

आपला अपराध हाच कोणी एक वृक्ष याचीं फळे दारिद्र्य,
रोग, दुःखें बंधन, आणि संकटें हीं याच देहीं मनुष्यास प्राप्त
होतात, आणि त्याचें अवशिष्ट फल भोगण्याकरितां देहांतरही
घेणें लागते ॥ २ ॥

पुनर्वित्तपुनर्मित्रंपुनर्दारापुनर्महीं ॥

एतत्सर्वंपुनर्लभ्यंनशरीरंपुनःपुनः ॥ ३ ॥

द्रव्य, मित्र, आणि स्त्री, तशाच मही ह्यणजे राज्य हीं सर्व नाशाप्रत पावलीं असतां पुरुषास सर्व पुनः पुनः प्राप्त होतात, परंतु सर्व पुरुषार्थांच्या साधनाचें जें कारण शरीर तें नाश पावले असतां पुनः पुनः प्राप्त होईल हा निश्चय नाही. या करितां फार प्रयत्नानें याचें रक्षण करावें ॥३॥

बहूनांचैवसत्वानांसमवायोरिपुंजयः ॥ वर्ष

धाराधरोमेघस्तृणैरपिनिवार्यते ॥ ४ ॥

बहुतजनांचे ऐक्य झालें असतां तो शत्रूतें जिंकण्या विषयीं समर्थ होतो. जसा निरंतर पर्जन्यधारातें धारण करणारा जो मेघ तो तृणांहीं करून निवारण केला जातो ॥ ४ ॥

जलेतैलखलेगुह्यंपात्रेदानमनगापि ॥ प्राज्ञे

शास्त्रंस्वयंयातिविस्तारंवस्तुशक्तितः ॥ ५ ॥

उदकाचे ठायीं तैल, खलपुरुषाचे ठायीं गुह्य भाषण, सत्पात्रीं अल्पही दान, बुद्धिमंताचे ठायीं शास्त्र, हीं सर्व पूर्वोक्तस्थळीं अर्पिलीं असतां आधारभूत वस्तूच्या स्वभावे करून आपणच विस्ताराप्रत पावतात ॥ ५ ॥

धर्माख्यानेस्मशानेचरोगिणोयामतिर्भवेत् ॥

सासर्वदैवतिष्टेच्चैत्कोनमुच्येतबंधनात् ॥ ६ ॥

अन्यजनास धर्मतत्त्वोपदेशसमयीं, आणि स्मशानीं, तसेंच रो-

भ्यास त्यासमयीं जी सद्बुद्धि प्राप्त होत्ये ती सर्वकाळ तशीच जर राहिल तर बंधनांतून कोण मुक्त न होईल. ॥ ६ ॥

उत्पन्नपश्चात्तापस्यबुद्धिर्भवतियादृशी ॥

तादृशीयदिपूर्वस्यात्कस्यनस्यान्महोदयः ॥७॥

कोणतेही अनुचित कर्म करणाऱ्या पुरुषास त्या अयोग्य कर्म करून पश्चात्ताप झाल्यानंतर जशी बुद्धि निर्मळ होत्ये तशी जर मति पूर्वीच होईल तर कोणाचे कल्याण होणार नाही असे नाही स्वचितच होईल. ॥ ७ ॥

दानेतपसिशौर्येवाविज्ञानेविनयेनये ॥

विस्मयेनहिकर्तव्योबहुरत्नावसुंधरा ॥८॥

कोणीं लोकोत्तर दान केलें असतां त्याच्या दानाविषयीं, किंवा कोणीं महत्तप केलें असतां त्या तपाविषयीं, अथवा कोणाच्या मोठ्या परक्रमा विषयीं, किंवा कोणाच्याही मोठ्या ज्ञानाविषयीं, तसाच कोणी बहुत नम्र पाहिल्यास त्याच्या नम्रतेविषयीं, आणि कोणी उत्तम नीतिमान पाहिला तर त्याच्या नीतीविषयीं कोणीही आश्चर्य करूं नये. कां कीं, पृथ्वी अमोल्य रत्नासारख्या वस्तूही युक्त आहे, तेव्हां आश्चर्य करावयाचे कारण नाही. ॥ ८ ॥

दूरस्थोपिनदूरस्थोयोयस्यमनसिस्थितः ॥

योयस्यत्हृदयंनास्तिसमीपस्थोपिदूरतः ॥ ९ ॥

जो स्नेहेंकरून ज्याचे मनामध्ये निरंतर चिंतन करितो तो पुरुष चिंतन करणाऱ्यापासून दूर असतांही समीपच आहे असें समा

जावें आणि जो ज्याचें कधींही स्नेहानें मनांत स्मरणही करीत नाही तो जवळ असून ही दूरच आहे असें जाणावें. ॥ ९ ॥

यस्मच्चप्रियमिच्छेततस्यब्रूयात्सदाप्रियम् ॥

व्याधोमृगवधंकर्तुर्गुणितंगायतिसुस्वरम् ॥ १० ॥

जो ज्यापासून आपलें प्रिय होण्याची इच्छा करितो त्याणें त्यास निरंतर प्रियवाक्य बोलून मोहीत करावा, आणि आपलें प्रिय करावें. दृष्टांत जो आपले प्रिय इच्छिणारा व्याध ह्यणजे पारधी मृगांतें वधावया कारणें पूर्वीं त्याला प्रियमोहक सुस्वर गायन करितो आणि आपलें जें प्रिय तें संपादन करितो तसें ॥ १० ॥

अत्यासन्नाविनाशायदूरस्थानफलप्रदाः ॥

सेव्यतांमध्यभागेनराजावन्निर्गुरुस्त्रियाः ॥ ११ ॥

राजा, आग्नि, स्त्रिया यांची सेवा अतिमान्निध्यानें केली असतां हे राजादिक नाश करितात. आणि यांपासून अति दूर राहिलें तर हे फलप्रद होत नाहींत. यास्तव यांची सेवा करणें ती मध्यमवर्तित्वें करून ह्यणजे साधारणपणें करून करावी ह्यणजे नाश न करितां फल देतात. ॥ ११ ॥

अग्निरापःस्त्रियोमूर्खः सर्पोराजकुलानिच ॥

नित्यंयत्नेनसेव्यानिसद्यःप्राणहराणिषट् ॥ १२ ॥

अग्नि, उदक, स्त्रिया, मूर्ख, सर्प, राजे या सहांचें सेवन यत्नानें निरंतर करावें, प्रमादानें सेविलें असतां तात्काळ प्राणहारक होतात. यास्तव यांजवळ कधींही प्रमादपणें राहूं नये. ॥ १२ ॥

सजीवतिगुणायस्ययस्यधर्मःसजीवति ॥

गुणधर्मविहीनस्यजीवितंनिष्प्रयोजनम् ॥ १३ ॥

जो सकल गुणसंपन्न तो अल्पायु जरी झाला तरी तो चिरायुच समजावा. कांकी, त्याच्या गुणांची कीर्ति बहुतकाळ लोकांत राहते, तेव्हां तो कीर्तिरूपे जिवंतच रहातो असे जाणवे, आणि निरंतर धर्म करणारा मृत्यु पावला असताही तो धर्मकीर्तिरूपे जिवंतच होय, आणि जो गुणांहीकरून तसाच धर्मेकरून हीन झणजे ज्याला एकही उत्तम गुण नाही आणि कोणताही सद्धर्म नाही त्याचे जीवित व्यर्थ. तो असून कांहींच उपयोगी नाही; तो जिवंत असतांच मृतप्राय जाणावा. ॥ १३ ॥

यदिच्छसिवशीकर्तुंजगदेकेनकर्मणा ॥

पुरापंचदशास्येभ्योगोचरंतनिवारय ॥ १४ ॥

हे पुरुषा, तू जर एकाच कर्मेकरून सकल जगांत वश करूं इच्छितोस तर पूर्वी दशेंद्रिये आणि शब्दादि पंचविषयांच्या मुखापासून त्यांच्या पुढे जाणारे जें गो झणजे मन यार्ते प्रथम निवारण कर झणजे तुला सर्व जग वश होईल. ॥ १४ ॥

प्रस्तावसदृशंवाक्यंस्वभावसदृशंप्रियम् ॥

आत्मशक्तिसमंकोपंयोजानातिसपंडितः ॥ १५ ॥

ज्याकाली जी कथा सभेत निघेल त्या कथेला उचित भाषण करावयास जो जाणतो आणि ब्राह्मणादि स्वभावास जें ज्यास प्रिय

तें करावयास जाणतो, तसाच आत्मशक्त्यनुरूप समायानुसार
क्रोध करावयास जाणतो, त्यासच ज्ञाता ह्मणतात. ॥ १५ ॥

एकएवपदार्थस्तुत्रिधाभवतिवीक्षितः ॥

कुणपंकामिनीमांसयोगिभिःकामिभिःश्वभिः १६

देहरूप एकच पदार्थ तिघांहीं स्वमति स्वभावरूप तिहींप्रकारें
भिन्न पाहिला जातो, तो कसा तें सांगतों, एक योग्यांहीं दुर्ग-
ध्यादि सादृश्यास्तव शवरूप पाहिला तो. तोच विषयीं जनांहीं
कामिनीरूपें अति सुंदरत्वे देखिजे तो, तोच पदार्थ श्वानांहीं मांस-
पिंडरूपें अवलोकिजेतो, तस्मात् एक वस्तु अनेक भेदरूपें अनुभवास
येण्याविषयीं पाहणाऱ्याची बुद्धीच कारण होय. ॥ १६ ॥

सुसिद्धमौषधंधर्मग्रहच्छिद्रंचमैथुनम् ॥

कुभुक्तंकुश्रुतंचैवमतिमान्प्रकाशयेत् ॥ १७ ॥

आपणास सिद्ध झालेलें औषध व धर्म, आपल्या गृहांतील
कोणताही कमीपणा आणि मैथुन, आपण जर कदन्न भक्षिलें अ-
सेल तर तें, तसेंच जें केवळ निंद्य श्रवण केलें असेल तें बुद्धिमं-
तानें जनांत प्रसिद्ध करूं नये. ॥ १७ ॥

तावन्मौननीयंतेकोकिलैश्वेववासराः॥

यावत्सर्वजनानंददायिनीवाक्प्रवर्तते ॥ १८ ॥

जावत्कालपर्यंत सर्व जनातें आनंद करणारी वाणी प्राप्त
होई तावत्कालपर्यंत कोकिलपक्षी मौनें करूनच दिवस घालवि-
तात. याप्रकारें कोणेंक कार्याचा विचार केल्या असतां तें कार्य

जावत्काल पर्यंत सिद्ध होईल तावत्काल पर्यंत कथन करूं नये. सिद्ध व्हावयाच्या पूर्वी प्रसिद्ध केले असतां जर ते कार्य सिद्ध न झाले तर तो पुरुष जनांत उपहासास्पद होतो. ॥ १८ ॥

धर्मधनंचधान्यंचगुरोर्वचनमौषधम् ॥

सुगृहीतंचकर्तव्यमन्यथायोनजीवती ॥ १९ ॥

धर्म, धन, धान्य, गुरुवचन आणि औषध या पांच वस्तूंचे गृहण करणे ते उत्तम प्रकारे जसे होईल तसे करावे. जो अन्यथा ह्मणजे उत्तम प्रकारे ग्रहण करणार नाही तो कल्याण पावणार नाही. ॥ १९ ॥

त्यजदुर्जनसंसर्गंभजसाधुसमागमम् ॥

कुरुपुण्यमहोरात्रंस्मरंनित्यमनित्यतः ॥ २० ॥

कोणक पुरुष विषयासक्त जनाते पाहून दयेने व्याप्त झाला असतां त्याते उपदेश करितो कीं, हे पुरुषा, तूं दुर्जनसंसर्गाते सोड, आणि साधुसमागमाते भज, तसेच अहोरात्र पुण्यातेच आचरावे आणि नाशिवंत देहेकरून नित्य आत्मरूप वस्तुते स्मर ह्मणजे तापत्रयांपासून मुक्त होशील यांत संशय नाही. ॥ २० ॥

॥इतिवृत्थचाणारुथेचतुर्दशोध्यायः ॥ १४ ॥

यस्यचित्तंद्रवीभूतंकृपयासर्वजंतुषु ॥

यस्यज्ञानेनमोक्षेणकिंजटाभस्मलेपनैः ॥ १ ॥

ज्यांचे चित्त कृपेकरून सर्व प्राणिमात्राचे ठायीं द्रवयुक्त आहे त्याला ज्ञानेकरून किंवा मोक्षेकरून अथवा जटाधारणे करून

तसेच भस्मलेपनांनीं काय होणार, आत्मवस्तु प्राप्त होण्यावि-
षयीं सर्व भूतमात्रां दया असणें हेंच थोर साधन आहे. ॥ १ ॥

एकमेवाक्षरं यस्तु गुरुः शिष्यं प्रबोधयेत् ॥

पृथिव्यानास्ति द्रव्यं यं हत्वा चानृणी भवेत् ॥ २ ॥

जो गुरु शिष्यातें एकच अक्षर उपदेशितो त्या गुरूला द-
क्षिणा देऊन त्याच्या ऋणापासून शिष्य मुक्त होईल असें योग्य
द्रव्य पृथ्वीचे ठायीं कोणतेंच नाही. ॥ २ ॥

खलानां कंटकानां च द्विविधैव प्रतिक्रिया ॥

उपानमुखभंगो वा दुरतो वा विसर्जनम् ॥ ३ ॥

खलजन आणि कंटक यांची प्रतिक्रिया ह्यणजे नाश करण्याची
युक्ति एक प्रकारचीच आहे, उपान धारण करून त्यांच्या मु-
खाचा भंग करणें अथवा त्यांचा दूर त्याग करणें याशिवाय अन्य
युक्ती नाही. ॥ ३ ॥

कुचैलिनंदंतमलोपधारिणंबव्हाशिनंनिष्ठुरभाषि

पंचसुर्योपयेचास्तामितेशयानंविमुंचतिश्रीर्यदि

चक्रपाणिनम् ॥ ४ ॥

कुत्सित ह्यणजे मलीन वस्त्र धारण करणारा, तसाच दंतांवर
मल धारण करणारा, खादाड, दुष्ट भाषणें करणारा आणि सूर्याच्या
उदयास्तसमयीं जो निद्रा करितो तो जरी चक्रपाणी ह्यणजे
विष्णु असला तथापि त्यातें लक्ष्मी सोडित्ये. ॥ ४ ॥

त्यजंति मित्राणि धनैर्विहीनं दाराश्वभृत्याश्च सुद्रज्जनाश्च ॥

तेचार्थवंतंपुरुषाश्रयंतेह्यर्थोहिलोकेपुरुषस्यबंधुः ॥५॥

जो द्रव्यहीन झाला त्यास मित्र आणि स्त्रिया, सेवक, तसेच सुहृज्जन, हे टाकितात, तो पुनः धनवान झाला असतां त्यास ज्यांणीं पूर्वी सोडिलें तेच त्याचा आश्रय करितात. तस्मात् यालोकीं अर्थच बंधु होय, आणि ज्याजवळ द्रव्य नाही तो जरी बंधु असला तथापि स्वजनांत परकीच होतो. ॥ ५ ॥

अन्यायोपार्जितंद्रव्यंदशवर्षाणितिष्ठति ॥

प्राप्तेत्वेकादशेवर्षेसमूलंचविनश्यति ॥ ६ ॥

अन्यायें करून ह्यणजे अधर्में करून संपादन केलेलें जें द्रव्य तें त्याजवळ देहा वर्षेपर्यंत राहतें. अकरावें वर्ष प्राप्त झालें ह्यणजे त्याचें पूर्वें धर्माजित असें जें द्रव्य असतें त्यासहवर्तमान नाश पावतें. याकरितां द्रव्य मिळविणें तें यथान्यायेंकरून मिळवावें. ॥ ६ ॥

अत्युक्तंस्वामिनोयुक्तंयुक्तनीचस्यदूषम् ॥

अमृतंराहवेमृत्युर्विषंशंकरभूषणम् ॥ ७ ॥

अयोग्यही जरी कर्म केले तथापि तें थोरांस योग्यच होतें. कांकीं, त्यांतें दूषण ठेवण्याविषयीं कोणीही समर्थ नाही. नीचानें तें उचित कर्म केले असतांही त्याला तें दूषणच होतें. कारण त्याची भीति कोणीही धरीत नाही, त्याला शब्द ठेवण्याविषयीं सर्व शक्तिमंत होतात. पहा अमृतपान उत्तम, परंतु राहूला नीचपणामुळे तें मारक झालें आणि विषपान हें अनुचित परंतु ते महत्वास्तव शंकरास भूषणच झालें. ॥ ७ ॥

तद्भोजनं यद्दिजभुक्तशेषं तत्सौहृदं यत्क्रियते परस्मिन् ॥

साप्राज्ञतायानकरोति पापं दंभं विनायः कुरुते सधर्मः ॥ ८ ॥

ब्राह्मण भोजन करून शेष राहिलें जें अन्न त्यातें भोजन करणें तेंच भोजन ह्मणावें, ब्राह्मणास अर्पिल्यावांचून पूर्वी जें भोजन करणें तें भोजनच नव्हे. परकीयावर जो स्नेह करणें तोच स्नेह. पुत्रादिकां जो स्नेह करणें तो स्नेह नव्हे. स्वकीयांवर स्नेह स्वाभाविक पशूंत असतोच, जो पातकाचरण करीत नाहीं तोच प्राज्ञता ह्मणावी. दंभावांचून केला तोच धर्म ह्मणावा. दंभानें जरी मोठा धर्म आचरिला तरी तो अधर्मच होतो. ॥ ८ ॥

मणिलुंठति पादाग्रे काचः सिरसि धार्यये ॥

क्रयविक्रयवेलायां काचः काचो मणिर्मणिः ॥ ९ ॥

अज्ञानास्तव परीक्षा नाहीं ह्मणून हीरकादि मणि श्रेष्ठ असतांही पुरुषांच्या पादाग्रीं लोळतो. आणि कांचमणि मस्तकीं धारण करितो ह्मणून काचनें हिरकणीस नीचत्व आणिलें आणि आपण शिरसाबंध झाली; असा भाव तिणें आपले मनांत आणूं नये. ज्याकाळीं परीक्षक त्या उभयतांचा क्रय विक्रय करील त्याकाळीं कांच अति तुच्छता पावून हिरकणीच श्रेष्ठत्वे सुवर्णांचे आश्रयें करून मस्तकीं राहिल. ॥ ९ ॥

अनंतशास्त्रं बहुलाचविद्या अल्पश्च कालो बहुविधताच ॥

यत्सारभूतं तदुपासनीयं हंसो यथा क्षीरमिवांबुमध्यात् १०

हे पुरुषा तूं सकल शास्त्राभ्यास करीन ह्मणशील तर शा-

स्त्राचा अंत नाही, विद्याही बहुत आहेत, आणि आयुष्याचा काळ थोडा, त्यामध्ये विघ्नें बहुत आहेत. तस्मात् जें सार ह्मणणें खरें त्याच वस्तूतें सेवावें याविषयीं दृष्टांत, दुग्ध व उदक हीं एकत्र झालीं असतां हंस जसा उदकांतून भिन्न करून दुग्धच हरण करितो या प्रकारें ज्ञात्यानें सर्व अवलोकन करून सार असेल तेंच ग्रहण करावें. ॥ १० ॥

दुरागतंपथिश्रान्तंवृथाचगृहमागतम् ॥

अनचर्ययित्वायोभुंक्तेसवैचांडालउच्यते ॥ ११ ॥

दुरून आलेला, मार्गामध्ये श्रमलेला; कार्योद्देशावांचून साहजिक जो अतिथिसमयीं गृहाप्रत आला त्याचा वचनादि कांहीं सत्कार करून त्याला भोजन दिल्यावांचून जो भोजन करितो तो चांडाल ह्मणावा ॥ ११ ॥

पठन्तिचतुरोवेदान्धर्मशास्त्राण्यनेकशः ॥

आत्मानंनैवजानन्तिदर्वापाकरसंयथा ॥ १२ ॥

चारी वेद, धर्मादिक सकल शास्त्रें, सर्व पठण करितात, परंतु आत्म्यातें कोणीच जाणत नाहीत, याविषयीं दृष्टांत, दर्वा ह्मणजे षळी ती सर्व पाकातें करिते, परंतु त्याचे रसातें जशी जाणत नाही त्याचप्रकारें प्रकार आहे. ॥ १२ ॥

धन्याद्दिजमयीनौकाविपरीताभवार्णवे ॥

तरंत्यधोगताःसर्वेउपरिस्थःपतंत्यध ॥ १३ ॥

जशी समुद्र तरून जावयाकारणें काष्टरूपी नौका असत्ये, त्यां

प्रकारेच या भवसमुद्राते तरून जावयाकारणे ब्राह्मणरूपी नीका तारण्याविषयी समर्थ आहे. ती काष्ठनौकेहून विपरीत आहे, ती कशी ह्मणाल तर सांगतो. काष्ठनौकेच्या अधोभागीं बसतात ते बुडतात. जे ऊर्ध्वभागीं असतात ते तरतात आणि ब्राह्मणरूप नौकेत जे अधोभागीं बसतात ते तरतात. जे उपरिस्थ होतात ते बुडतात, तात्पर्य ब्राह्मणाविषयी जे नम्र ते तरतात आणि जे अनम्र ते बुडतात. ॥ १३ ॥

अयममृतनिधानं नायकोप्यौषधीनांममृतमयशरीरं
कांतियुक्तोऽपि चंद्रः ॥ भवति विगतरश्मिर्मंड

लंप्राप्यभानोः परं सदननिविष्टः कोलघुत्वं नयाति १४

हे जनहो ! पहा चंद्र केवळ अमृताचेच निधान आणि सकल औषधींचा नायक ह्मणजे त्यांचे जीवन करणारा, त्याचे शरीरही अमृतरूपच आहे, तसाच कांतियुक्तही आहे, असा श्रेष्ठ असतां तो सूर्याचे गृहाप्रत पावून गततेजस्क होतो. तेव्हां अन्य सामान्य मनुष्य दुसऱ्याच्या गृहाप्रत गेला असतां लघुता कां न पावेल ? अवश्य पावेलच. ॥ १४ ॥

अलिरयं नलिनीदलमध्यगः कमलिनीमकरंदमदालसः ॥

विधिवशात्परदेशमुपागतः कुटजपुष्परसंबहुमन्यतते ॥

हा भ्रमर निरंतर कमलिनीच्या कोमल पत्रामध्ये राहणारा आणि कमलिनीचे मकरंदाते सेवून त्यांच्या मदने जो आळशी त्यांते सोडून ज्याला अन्यत्र कोठेच जावत नाही, तो दैवदर्शक-

रून परदेशात्त पावला, तेथें कमलाचा मकरंद प्राप्त न होई ते-
व्हां कुटजपुष्परसातेंच श्रेष्ठ मानून सेवितो. ॥ १९ ॥

पीतःकुद्धेनतातश्वरणतलहतोवल्लभो ऽन्येनरोषादावा
ल्याद्विप्रवर्यैःस्ववदनविवरेधार्यतेवैरिणीमे ॥ गेहमेच्छेदयं
तीदिवसानिशिमुमाकांतपूजानिमित्तात्तस्मात्खिन्नासदा
हंनिजकुलनिलयंनाथयुक्तंत्यजामि ॥ १६ ॥

श्रीविष्णु लक्ष्मीप्रत विचारतो हे लक्ष्मी तूं ब्राह्मणांचे घरीं रहात
नाहींस याचें कारण काय तें सांग ? तेव्हां लक्ष्मी सांगत्ये हे पते!
एका अगस्ति ब्राह्मणानें क्रोधेंकरून माझे पित्यातें प्राशन केलें,
आणि भृगूनें तुजला लत्ताप्रहार केला यामुळें, व माझी वैरिणी जो
स्वरस्वती ती आपले मुखीं धारण करून श्रेष्ठत्व मिरवितात. तसेच
प्रतिदिवशीं माझ्या गृहांप्रत छेदून शिवाचें पुजन करितात. अशा
या ब्राह्मणांचे सहज कृतीवरून मी खिन्न होत्साती हे नाथ त्यां-
चे गृही बहुधां वास्तव्य करावयास भति असतें ॥ १६ ॥

बंधनानिखलुसंतिबहुनिप्रेमरज्जुदृढबंधनमुच्यते ॥
दारुभेदनिपुणोपिषडंघ्रिनिष्क्रियो भवतिपंकजकोशे १ ७

या संसारामध्ये प्राण्यास बंधनें बहुत आहेत, त्यांचा युक्तीनें छेद
जर केला तर होतो ह्मणून तीं बंधनें अशीं ह्मणतां येत नाहींत. प्रे-
मरूप रज्जुचें जें बंधन तेंच दृढबंधन होय. त्याचा छेद करावया-
स जीव कधींही समर्थ होत नाहींत, समर्थ न होण्याविषयीं दृष्टांत
दारु ह्मणजे जें काष्ठ, त्याचाही भेद करण्या विषयीं जो कुशल तो भ्रम-

रही प्रेमास्तव अति सुकुमार जो कमलाचा अंतर्भाग त्याचे ठायीं नि-
ष्क्रिय ह्यणजे भेदनाविषयीं समर्थ होत नाहीं. ॥ १७ ॥

छिन्नोपिचंदनतरुर्नजहातिगंधवृद्धोपिवारणपति
र्नजहातिलीलां ॥ यंत्रार्पितोमधुरतांनजहाति

चक्षुःक्षीणोपिनत्यजतिशीलगुणान्कुलीनः ॥ १८ ॥

चंदनाचा वृक्ष छेदिला असतां ही सुगंधातें त्यागित नाहीं, त-
साच गजपति वृद्ध झाला असतांही कधीं लीलेतें टाकीत नाहीं,
आणि जसा उंस यंत्रांत घालून पिळिला असतांही मधुरपणातें क-
दापि सोडीत नाहीं, तसा जो कुलिन तो द्रव्यादिकें करून क्षीण
झाला तरी कधींही आपल्या उत्तम स्वभावातें आणि श्रेष्ठ गुणातें
टाकीत नाहीं. ॥ १८ ॥

उर्व्यांकोपिमहीधरोलघुतरोदोभ्याधृतोलीलयाते
नल्वंदिविभूतलेचसततंगोवर्धनोगीयसेत्वांत्रैलो
क्यधरंवहामिकुचयोग्रेनतद्रण्यतोकिंवाकेशवभा
षणेनब्रह्मनापुण्यैर्यशोलभ्यते ॥ १९ ॥

राधा कृष्णाप्रत ह्यणते हे देवा ! पृथ्वीचे ठायीं कोणक अत्यंत
लहान पर्वत तो तूं सहज श्रमावांचून बाहूनीं धारण केलास तेणें
करून तूं निरंतर स्वर्गीं आणि मृत्युलोकीं गोवर्धनधारक यानामें
जनांहीं गाइजेतोस, आणि मी तर त्रैलोक्य धारक जो परमेश्वर
यातें स्तनाचे अग्नीं सतत धारण करितें; परंतु त्या माझ्या पराकृ-
माची गणना कोणीच करीत नाहीं. तस्मात् हे केशवा ! बहु भाषणें

करून काय ? लोकांत जी कीर्ति प्राप्त होणें ती पुण्यांवांचून होत नाही, जो पुण्यवंत त्यासच प्राप्त होते. ॥ १९ ॥

इति वृद्धचाणारुये पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

नध्यातंपदमीश्वरस्यविधिवत्संसारविच्छिन्नये

स्वर्गद्वारकपाटपाटनपटुधर्मोपिनोपार्जितः ॥

नारीपीनपयोधरोरुयुगुलंस्वप्नेऽपिनालिंगितं

मातुः केवलमेवयौवनवनच्छेदेकुठारावयम् ॥ १ ॥

जन्ममरणाच्या नाशा कारणें ह्मणजे मोक्ष प्राप्तीकारणें ईश्वर-पद ध्यान केलें नाहीं. स्वर्गद्वारकपाटचें पाटन ह्मणजे विघटन करणारा जो धर्म तोही संपादन केला नाहीं, स्त्रीचें पुष्ट जें स्तनयुग्म, आणि ऊरुयुग्म तें स्प्रांतही आलिंगिलें नाहीं; तर आह्मी मातेच्या तारुण्यवन च्छेदनाविषयीं केवळ कुठार मात्र झालों, जन्माप्रत येऊन सार्धक कोणतेंच केलें नाहीं. ॥ १ ॥

जल्पंतिसात्त्वमन्येनपश्यंत्यन्यंसविभ्रमाः ॥

हृदयेचिंतयेत्यन्यंनारीणामेकतोरतिः ॥ २ ॥

स्त्रियांची प्रीति एकत्र असत नाहीं. ती कशी ती सांगतो, स्त्रिया एका पुरुषासहवर्तमान भाषण करितात, आणि विलास सहित एकाप्रत पहात असतात, तसेंच अन्यातें चिंतितात. ॥ २ ॥

योमोहान्मन्यतेमूढोरक्तेयंमयिकामिनी ॥

सतस्यावशगोभूत्वानृत्येत्क्रिडांशकुंतवत् ॥ ३ ॥

जो मूर्ख मोहें करून ही स्त्री माझेठायीं भीतियुक्त आहे असें मानितो, तिच्या स्वाधीन होऊन क्रीडापक्ष्यांचे परी (जशी ती नृत्य करवील तसें) नृत्य करीत असतो. ॥ ३ ॥

कोऽर्थान्प्राप्यनगर्वितोविषयिणःकस्यापदोस्तं
गताःस्त्रीभिःकस्यनखंडितंभुविमनःकोनामरा
जप्रियः ॥ कःकालस्यनगोचरत्नमगमत्कोर्था
गतोगौरवं कोवादुर्जनदुर्गणेषुपतितःक्षेमेणया
तःपथि ॥ ४ ॥

द्रव्यातें पावून गर्वातें ग्रहण करीत नाहीं असा कोण आहे ? कोणत्या विषयीपुरुषाच्या आपत्ति नाश पावल्या असा कोणीच नाहीं. भूलोकीं स्त्रियांहीं कोणत्या पुरुषाचें मन खंडित ह्मणजे विधिलें नाहीं असा कोण आहे ? राजाला सदैव प्रिय असा कोण आहे ? कोणीच नाहीं. कालाच्या विषयाप्रत पावला नाहीं असा कोण आहे, याचक गौरवाप्रत पावला असा कोण आहे, कोणीच नाहीं. दुर्जनाच्या दुष्ट गुणातें पावून मार्गी सुखानें गेला असा कोण आहे. या पूर्वोक्त सकल गुणांहीं युक्त असतां यांच्या दोषांहीं लिप्त न होणारा असा ज्ञान्याकांचून इतर कोणीच नाहीं. ॥ ४ ॥

ननिर्मिताकेननदृष्टपूर्वानश्रूयतेहेममयीकुरंगी ॥ तथा
पितृष्णारघुनंदनस्यविनाशकालेविपरीतबुद्धिः ॥ ५ ॥

पूर्वी सुवर्णाची मृगी कोणीही उत्पन्न केली नाहीं आणि कोणी

अवलोकिलीही नहीं, तशीच कोणीही श्रवण केली नहीं असें असतांही रामचंद्रास त्या मृगीविषयीं इच्छा झाली; तस्मात् विनाशकार्ठी थोरासही विपरीत बुद्धि होते. ॥ ५ ॥

गुणैरुत्तमतांयातिनोचैरासनसंस्थितः॥

प्रासादशिखरस्थोपिकाकःकिंगरुडायते ॥ ६ ॥

पुरुष गुणांहीं श्रेष्ठतेतें पावतो, उच्चस्थानीं बसला ह्यणून श्रेष्ठ होतो असें नाही. काकपक्षी देवाल्याचे शिखराप्रत उच्चस्थानीं जरी बसला तरी तो गरुडापरी श्रेष्ठ होईल कीं काय ? ॥ ६ ॥

गुणाःसर्वत्रपूज्यंतेनमहत्योपिसंपदः ॥ पुर्णे

दुःकितथावंधोनिष्कलंकोयथाकृशः ॥ ७ ॥

गुण जसे सर्वत्र पूजा पावतात तशा संपत्ति मोठ्या असतांही त्या कोठेंच पूजा पावत नाहीं. निष्कलंक द्वितीयेचा चंद्र जसा वंध तसा पौर्णिमेचा चंद्र थोर ह्यणून वंध होतो कीं काय ? ॥ ७ ॥

परैःप्रोक्तागुणायस्यनिर्गुणोपिगुणीभवेत् ॥

इंद्रोऽपिलघुतांयातिस्वयंप्रख्यापितैर्गुणैः ॥ ८ ॥

ज्याचे गुणाचें अन्य जन वर्णन करितात तो पुरुष निर्गुण असतांही गुणवान होतो, आणि जो आपल्या गुणातें आपणच वर्णितो तो गुणसंपन्न इंद्र असतांही अति लघुत्वाप्रत पावतो. ॥ ८ ॥

विवेकिनमनुप्राप्तागुणायांतिमनोज्ञताम् ॥

सुंतरारत्नमाभातिचामीकरनियोजितम् ॥ ९ ॥

गुण स्वभावे कसूनच जर श्रेष्ठ विवेकी पुरुषाप्रत प्राप्त झाले,

तर ते विशेषतः मनोज्ञतेप्रत पावतात. ह्यणचे फारच शोभतात, दृष्टांत, रत्न स्वयंच शोभते, आणि तें जर सुवर्णाचें ठायीं योजिलें तर अत्यंतच जसें शोभते, तसे ते गुण शोभतात. ॥ ९ ॥

गुणैःसर्वज्ञतुल्योपिसीदत्यंकोनिराश्रयः ॥

अनर्घ्यमपिमाणिक्यंहेमाश्रयमपेक्षते ॥ १० ॥

गुणांहीं सर्वज्ञतुल्य ह्यणजे ईश्वरासारिखा जरी आहे तथापि तो आश्रयहीन एकच जर आहे तर तोही दुःखाप्रत पावतो. माणिक अमोलिक असतांही तें सुवर्णाचे आश्रयातें इच्छितें. जसें तेंही आश्रयावांचून शोभत नाहीं, त्याचप्रकारें गुणही निराश्रय शोभत नाहीं. ॥ १० ॥

अतिक्लेशेनयेह्यर्थाधर्मख्यातिक्रमेणतु ॥

शत्रूनांप्रणिपातेनतेअर्थामाभवंतुमे ॥ ११ ॥

अति क्लेशेंकरून जे अर्थ साध्य, तसेंच धर्माच्या अतिक्रमें करून ह्यणजे उल्लंघनें करून जें साध्य आणि शत्रूला नमस्कार करून जे प्राप्त होणारे अर्थ, ते मला प्राप्त नसोत. अशा अर्थाचें कांहींच प्रयोजन नाहीं. ॥ ११ ॥

किंतयाक्रियतेलक्ष्म्यायावधूरिविकेवला ॥

यातुवेश्येवसामान्यापार्थिकैरपिपूज्यते ॥ १२ ॥

जो लक्ष्मी ह्यणजे संपत्ति उपभोगादिकांवांचून कन्येचें जसें केवळ पालन मात्र करावें याप्रकारें जिचे उपभोगादिक न करितां संरक्षण मात्र करितात, त्या लक्ष्मीकरून काय प्रयोजन ? जी

संपत्ति सामान्य वेद्येचे परि मार्गस्थही उपभोगितात ती लक्ष्मी श्रेष्ठ जाणावी. ॥ १२ ॥

धनेषु जीवितव्येषु खिषु चाहारकर्मसु ॥ अतृप्ताः

प्राणिनः सर्वे यातायास्यंति यांति च ॥ १३ ॥

धनाविषयीं, आणि जीविताविषयीं, तसेच स्त्रियांचे ठायीं आणि आहाराविषयीं सकल प्राणी अतृप्त होतसाते कितीएक पूर्वी गेले, कितीएक जातील, आणि कितीएक जात आहेत, तस्मात् या विषयांचा कितीही उपभोग केला असतां तृप्ति व्हावयाची नाही यास्तव त्यांचा त्याग करून ईश्वरभजनीं सदैव रत असावे. ॥ १३ ॥

क्षीयंते सर्वदानानियज्ञहोमे बालिक्रियाः ॥

न क्षीयते पात्रदानमभयं सर्वदेहिनाम् ॥ १४ ॥

सकल दाने आणि यज्ञादिक सकल कर्मे हीं नाश पावतात; परंतु सत्पात्रीं जें दान अर्पिलें तें आणि सर्व भूतीं अभय देणें हीं दोन मात्र कधीही क्षय पावत नाहीत. ॥ १४ ॥

तृणं लघु तृणात्तुल्यस्तूलादपि च याचकः ॥ वा

युना किं न नीतोऽसौ मामयं याचयिष्यति ॥ १५ ॥

तृण लघु ह्यणजे हलकें, त्याहून तूल ह्यणजे कापूस केवळ हलका होय. त्या पेक्षांही याचक तर फारच हलका होय, इतका हलका आहे तर त्यास वायु कां उडवून नेत नाहीं असें ह्यणाल तर हा याचक हा केवळ लघु, मजप्रतही याचना करील, या भीतीनें वायु त्याप्रत अवलोकन सुद्धां करित नाही. ॥ १५ ॥

वरंप्राणपरित्यागोमामनपरिखंडनम् ॥

प्राणत्यागःक्षणंचैवमानभंगोदिनेदिने ॥ १६ ॥

मानभंग करून जीवन करणें, या पेक्षां प्राणत्याग करणें हेंच श्रेष्ठ, प्राणत्याग क्षणमात्रच दुःखदायक होतो आणि मानभंग प्रति-दिवशीं दुःख देतो. ॥ १६ ॥

प्रियवाक्यप्रदानेनसर्वेतुष्यंतिजंतवः ॥ त

स्मादेवंचवक्तव्यंवचनेकिंदरिद्रता ॥ १७ ॥

प्रियभाषणें करून सकल प्राणी संतोषाप्रत पावतात, तस्मात् सर्व जनांस प्रिय जें तेंच बोलावें अप्रिय भाषणानें इतरांस असंतोषित करूं नये, वचनांविषयीं काय दरिद्रता आहे. ॥ १७ ॥

संसारकटुवृक्षस्यद्वेफलेअमृतोपमे ॥ सुभा

षितंचसुस्वादुःसंगतिःसुजनेजने ॥ १८ ॥

संसार हाच एक याप्रकारचा कुज्याचा वृक्ष होय. परंतु याचीं दोन फळे अमृतासारिखीं अति मधुर आहेत, तीं कोणतीं तीं ऐक, स्वादु ह्मणजे गोड सुभाषित वचन आणि सज्जनाची संगति. ॥ १८ ॥

जन्मजन्मन्यदभ्यस्तंदानमध्ययनंतपः ॥

तेनैवाभ्यासयोगेनदेहमभ्यसतेपुनः ॥ १९ ॥

जन्मजन्माचे ठायीं जें दान किंवा अध्ययन किंवा तप, अभ्यासिलें असेल त्या अभ्यासाचे योगेंकरून पुनर्जन्मजन्मांचे ठायीं ईश्वरातेंच अभ्यासितो, ह्मणजे वारंवार सेवीत असतो. ॥ १९ ॥

पुस्तकेषु च या विद्या परहस्तेषु यत् धनम् ॥

उत्पन्नेषु च कार्येषु न सा विद्या न तत् धनम् ॥ २० ॥

ज्याची विद्या पुस्तकाचे ठायीच आहे, ह्यणजे ज्याला पुस्तका-
वांचून कांहींच येत नाही आणि ज्याचे धन परहस्तगत आहे त्या
पुरुषाला त्या विद्येचे किंवा त्या द्रव्याचे कांहीं कार्य प्राप्त झाले
असतां जी विद्या, किंवा जें धन उपयोगी पडत नाही तर ती
विद्या आणि धन त्याचे नव्हे. ॥ २० ॥

॥ इति वृत्थचाणारुख्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

पुस्तके प्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसन्निधौ ॥

सभामध्येन शोभन्ते जारगर्भ इव स्त्रियः ॥ १ ॥

पुस्तकीं पाहून आपल्याच प्रत्ययानें जें अध्ययन केलें, गुरूच्या
सन्निध कधीही न केलें तें अध्ययन, जारापामून प्राप्त झाला
आहे गर्भ ज्यांस त्या स्त्रिया, जशा सभेमध्ये शोभत नाहीत तसेच
त्या पुरुषांचें अध्ययन शोभत नाही. ॥ १ ॥

कृते प्रतिकृतं कुर्यात्सिद्धसने प्रतिहिंसनम् ॥

तत्र दोषो न पतति दुष्टे दुष्टं समाचरेत् ॥ २ ॥

कोणीही आपलें अनिष्ट केलें असतां, त्याचे अनिष्ट करावें
आणि कोणी जर आपली हिंसा केली तर त्याची हिंसा आपण
करावी. त्या विषयीं दोष नाही. जो दुष्ट, त्याविषयीं आपणही
दुष्ट आचरावें हाच न्याय होय. ॥ २ ॥

यधरंयधराराध्यंयच्चदुरेव्यवस्थितम् ॥

तत्सर्वतपसासाध्यंतपोहिदुरतिक्रमम् ॥ ३ ॥

जी वस्तु समीप नाही, आणि जें दुराराध्य ह्मणजे ज्यांचें आराधन करितां येत नाहीं असें अर्थ सुद्धां तपें करून साध्य होतात, तस्मात् तप दुरतिक्रम ह्मणजे त्याचें उल्लंघन करावयास कोणाच समर्थ नाहीं. ॥ ३ ॥

लोभश्चेदगुणेनकिंपिशुनतायद्यस्तिकिंपातकैः

सत्यंचेत्तपसाचकिंशुचिमनोयद्यस्तितीर्थेनकिम् ॥

सौजन्यंयदिकिंगुणेःसुमहिमायद्यस्तिकिंमंडनैः

सदिद्यादिकिंधनैरपियशोयद्यस्तिकिंमृत्युना ॥४॥

पुरुषास जर लोभ आहे तर अन्यत्र विषयत्यागेंकरून काय उपयोग? पिशुनता ह्मणजे दुसऱ्याचें न्यून लोकांत प्रसिद्ध करून त्याचा अपमान करण्याचा जर स्वभाव आहे तर त्याला इतर पातकांहीं विशेष काय व्हावयाचें आहे कांहींच नाहीं. कां कीं, पातकांहीं जी दुर्गति प्राप्त व्हावयाची ती पिशुनपणें करून होत्ये, जर पुरुषास सत्य भाषण आहे तर त्याला तपें करून काय उपयोग? त्याला सत्यानेंच सर्व तपाचें फल प्राप्त होतें. मन जर पवित्र आहे तर तीर्थ करून काय करावयाचें? त्याला शुद्धांतःकरणें करूनच सकल तीर्थांच्या स्नानाचें फल प्राप्त होतें, सुजनपणा जर आहे तर अन्य गुणांहीं करून काय उपयोग, कांहींच नाहीं, कारण कीं, सर्व गुणांहीं जें फल प्राप्त व्हावयाचें तें त्याला सौजन्येंकरून होतें,

जर लोकांत पुरुषाचें उत्तम महत्व आहे तर त्याला मंडनांहीं ह्मणजे वस्त्रभुषणें करून काय उपयोग? कांहींच नाही, महत्त्वेकरून च सर्व प्राप्त व्हावयाचें तें विद्येनेच प्राप्त होतें. ज्याची जनांत अपकीर्ति झाली त्याला मृत्यूने विशेष काय करावयाचें आहे? जें मृत्यूने प्राप्त व्हावयाचें तें शक्य अपयशें करूनच प्राप्त होतें. ॥४

पितारत्नाकरोयस्यलक्ष्मीर्यस्यसहोदरी ॥

शंखोभिक्षाटनंकुर्यान्नादत्तमुपतिष्ठति ॥ ५ ॥

रत्नाकर ह्मणजे रत्नांचें केवळ स्थान असा जो समुद्र तो ज्याचा पिता, आणि लक्ष्मी ज्याची भगिनी तो शंख प्रतिगृहीत भिक्षेप्रत फिरतो, तस्मात् पूर्वी दिल्यावांचून कांहींच प्राप्त होत नाही. ॥५॥

अशक्तस्तुभेवत्साधुर्ब्रह्मचारीचनिर्धनः ॥

व्याधिष्टोदेवभक्तश्चवृत्धानारीपतिव्रता ॥ ६ ॥

अशक्त ह्मणजे ज्याला कोणताही प्रपंचांतलि उद्योग करावयास सामर्थ्य नाही तो साधु होतो, निर्धन ह्मणजे जो द्रव्यहीन तो विषय भोगांविषयी असमर्थ होतो आणि नंतर ब्रह्मचर्य धारण करितो, जो व्याधिग्रस्त झाला तो देवभक्त होतो आणि जो स्त्री पूर्वी व्याभिचारिणी असते ती वृद्ध झाली असतां महा पतिव्रता होत्ये. ह्मणजे वृद्धपणीं पतिव्रतेच्यापरी आचरण करिते. ॥ ६ ॥

नान्नोदकसमंदानंनतिथिर्द्वादशसिमा ॥

नगायत्र्याःपरोमंत्रोनमातुंःपरदैवतम् ॥ ७ ॥

अन्न आणि उदक यांच्या दानासारखें दुसरें श्रेष्ठ दान नाही.

सद्यःशक्तिहरानारीसद्यःशक्तिकरंपयः ॥ १४ ॥

तुंडी ह्यणजे तोंडळीं भक्षिलीं असतां तत्काळ पुरुषाच्या बुद्धीतें हरण करितात, आणि वच्चा ह्यणजे वेखंड सेविलें असतां तें तत्काळ बुद्धीतें उत्पन्न करितें, स्त्री पुरुषाचे शक्तीतें तत्काळ हरण करितें आणि दुग्धपान केलें असतां तत्काळ शक्तीतें उत्पन्न करितें. ॥१४॥

परोपकरणंयेषांजागर्तिल्लदयेसताम् ॥

नश्यंतिविपदस्तेषांसंपदस्युःपदेपदे ॥ १५ ॥

ज्या साधूंच्या हृदयांत निरंतर परोपकार जागतो ह्यणजे जे साधु सदैव परोपकार करितात त्यांच्या सकल विपत्ति नाश पावतात. आणि ते जिकडे जातील तिकडे त्यांस संपत्तीच प्राप्त होतात. ॥ १५ ॥

यदिरामायदिचरमायद्यपितनयोविनयगुणोपेतः ॥

तनयेतनयोत्पत्तिःसुरवरनगरेकिमाधिक्यम् ॥१६॥

या लोकीं पुरुषास जर उत्तम स्त्री प्राप्त आहे आणि तशीच जर लक्ष्मी प्राप्त झाली आणि जर पुत्र विनयादि सकळ गुणसंपन्न आहे आणि पुत्राला पुत्रोत्पत्ति जर आहे तर त्याला इंद्र लोकीं आधिक्य काय आहे कांहींच नाही. त्याला सकल सुख इहलोकींच आहे. ॥ १६ ॥

आहारनिद्राभयमैथुनानिसमानिचैतानिनृणांपशूनां ॥

ज्ञानंनराणामाधिकोविशेषोज्ञानेनहीनाःपशुभिःसमानाः

अहार, निद्रा, भय, मैथुन हीं चार मनुष्यांस आणि पशूस

सारखीच आहेत. मनुष्यांस विषय भोगाविषयी मात्र विशेष ज्ञान आहे एवढा मात्र पशूहून विशेष. ज्याला ज्ञान नाही ते पशूसारखे जाणावे. ॥ १७ ॥

धनार्थिनो मधुकरायदिकर्णतालैर्दुरीकृताः करिव
रेणमदांधबुध्या ॥ तस्यैव गंडयुगमंडनहानिरेषा
भृंगाः पुनर्विकचपद्मवने वसन्ति ॥ १८ ॥

निरंतर प्रफुल्लित कमलवनीं राहून त्यांच्या आमोदानें सार्व-
काळ जे तृप्ति पावतात ते भ्रमर, दानोदकाच्या इच्छेनें मदोन्मत्त
हत्तीच्या गंडस्थळाप्रत प्राप्त झाले असतां गजराजानें मदांधबुद्धि
करून कर्णतालांहीं जर दूर केले तर त्याच्याच गंडस्थळाच्या
शोभेची हानी जाणावी. भ्रमर तर पुनः विकसित कमलवनीं जा-
ऊन वास करितात. याप्रकारें याचक लक्ष्मीवंताच्या गृहाप्रत द्र-
व्याच्या इच्छेनें गेला असतां त्याचा धिःकार जर धनवंतानें केला
तर त्याच्या लक्ष्मीची हानी होईल याचक तर अन्य दात्याप्रत
जाऊन द्रव्याप्रत पावेल यांत संशय नाही. ॥ १८ ॥

राजा वैश्यो यमो अग्निस्तस्करो बालयाचकौ ॥

परदुःखं न जानंति ह्यष्टमाग्रामकंटकः ॥ १९ ॥

राजा, वैश्य, यम, अग्नि, तस्कर, बालक, याचक हे सात आणि
आठवा ग्राम कंटक ह्यणजे अन्यत्र कोठें न जातां स्वग्रामांतच रा-
हून लोकांस पीडा करून आपला निर्वाह करणारा असे हे आठ
द्रुम्याच्या दुःखातें जाणत नाहीं, आपलेंच कार्य करित अ-
सतात. ॥ १९ ॥

यधरंयधराराध्यंयच्चदुरेव्यवस्थितम् ॥

तत्सर्वतपसासाध्यंतपोहिदुरतिक्रमम् ॥ ३ ॥

जी वस्तु समीप नाही, आणि जें दुराराध्य ह्यणजे ज्यांचें आराधन करितां येत नाही असें अर्थ सुद्धां तपें करून साध्य होतात, तस्मात् तप दुरतिक्रम ह्यणजे त्याचें उल्लंघन करावयास कोणीच समर्थ नाही. ॥ ३ ॥

लोभश्चेदगुणेनकिंपिशुनतायद्यस्तिकिंपातकैः

सत्यंचेत्तपसाचकिंशुचिमनोयद्यस्तितीर्थेनकिम् ॥

सौजन्यंयदिकिंगुणेःसुमहिमायद्यस्तिकिंमंडनैः

सदिद्यादिकिंधनैरपियशोयद्यस्तिकिंमृत्युना ॥४॥

पुरुषास जर लोभ आहे तर अन्यत्र विषयत्यागेंकरून काय उपयोग? पिशुनता ह्यणजे दुसऱ्याचें न्यून लोकांत प्रसिद्ध करून त्याचा अपमान करण्याचा जर स्वभाव आहे तर त्याला इतर पातकांहीं विशेष काय व्हावयाचें आहे कांहींच नाही. कां कीं, पातकांहीं जी दुर्गति प्राप्त व्हावयाची ती पिशुनपणें करून होत्ये, जर पुरुषास सत्य भाषण आहे तर त्याला तपें करून काय उपयोग? त्याला सत्यानेंच सर्व तपाचें फल प्राप्त होतें. मन जर पवित्र आहे तर तीर्थ करून काय करावयाचें? त्याला शुद्धांतःकरणें करूनच सकल तीर्थांच्या स्नानाचें फल प्राप्त होतें, सुजनपणा जर आहे तर अन्य गुणांहीं करून काय उपयोग, कांहींच नाही, कारण कीं, सर्व गुणांहीं जें फल प्राप्त व्हावयाचें तें त्याला सौजन्येंकरून होतें,

जर लोकांत पुरुषाचें उत्तम महत्व आहे तर त्याला मंडनांहीं ह्मणजे वस्त्रभुषणें करून काय उपयोग? कांहींच नाही, महत्वेकरूनच सर्व प्राप्त व्हावयाचें तें विद्येनेच प्राप्त होतें. ज्याची जनांत अपकीर्ति झाली त्याला मृत्यूने विशेष काय करावयाचें आहे? जें मृत्यूने प्राप्त व्हावयाचें तें शक्य अपयशें करूनच प्राप्त होतें. ॥४

पितारत्नाकरोयस्यलक्ष्मीर्यस्यसहोदरी ॥

शंखोभिक्षाटनंकुर्यान्नादत्तमुपतिष्ठति ॥ ५ ॥

रत्नाकर ह्मणजे रत्नांचें केवळ स्थान असा जो समुद्र तो ज्याचा पिता, आणि लक्ष्मी ज्याची भगिनी तो शंख प्रतिगृहीत भिक्षेप्रत फिरतो, तस्मात् पूर्वी दिल्यावांचून कांहींच प्राप्त होत नाही. ॥५॥

अशक्तस्तुभेवत्साधुर्ब्रह्मचारीचनिर्धनः ॥

व्याधिष्टोदेवभक्तश्चवृत्थानारीपतिव्रता ॥ ६ ॥

अशक्त ह्मणजे ज्याला कोणताही प्रपंचांतलि उद्योग करावयास सामर्थ्य नाही तो साधु होतो, निर्धन ह्मणजे जो द्रव्यहीन तो विषय भोगांविषयी असमर्थ होतो आणि नंतर ब्रह्मचर्य धारण करितो, जो व्याधिग्रस्त झाला तो देवभक्त होतो आणि जी स्त्री पूर्वी व्याभिचारिणी असते ती वृद्ध झाली असतां महा पतिव्रता होत्ये. ह्मणजे वृद्धपणीं पतिव्रतेच्यापरी आचरण करिते. ॥ ६ ॥

नान्नोदकसमंदानंनतिथिर्द्वादशसिमा ॥

नगायत्र्याःपरोमंत्रोनमातुंःपरदैवतम् ॥ ७ ॥

अन्न आणि उदक यांच्या दानासारखें दुसरें श्रेष्ठ दान नाही.

द्वादशीसारखी दुसरी तिथी नाही. गायत्री मंत्राहून दुसरा श्रेष्ठ मंत्र नाही आणि मातेहून श्रेष्ठ दैवत दुसरें कोणतेंच नाही. ॥७॥

तक्षकस्यविषदंतेमक्षिकायाविषंशिरः ॥

वृश्चिकस्यविषंपुच्छंसर्वांगेदुर्जनोविषम् ॥८॥

सर्पाच्या दंताच्याठायीं विष राहतें, आणि मक्षिकेच्या शिरांप्रत विष असतें, तसेंच विंच्वाचे पुच्छाग्रीं विष असतें, आणि दुर्जन तर सर्वांगीं विषरूपच आहे, तस्मात् दुर्जनासारखें सर्व नाशक असें दुसरें विषच नाही. ॥ ८ ॥

पत्ययुराज्ञाविनानारीउपोष्यव्रतचारिणी ॥

आयुष्यंहरतेभर्तुःसानारीनरकंव्रजेत् ॥ ९ ॥

पतीच्या आज्ञेवांचून जी स्त्री उपोषण करून व्रताचरण करिते ती पतीच्या आयुष्यातें हरण करिते आणि आपणही नरकाप्रत पावते. ॥ ९ ॥

नदानैःशुध्यतेनारीनोपवासशतैरपि ॥

नतीर्थसेवयातद्भर्तुःपादोदकैर्यथा ॥ १० ॥

स्त्री अनेक दानादिकेंकरून आणि शतशः उपोषणांहीं करून तरीच तीर्थ सेवनेंकरूनही शुद्ध होत नाही जशी ती पतिव्रता स्त्री आपले पतीचे चरणतीर्थ प्राशनेकरून शुद्ध होते तशी तीर्थव्रतेकरूनही होत नाही. ॥१०॥

पादशोपंपीतशोषंसंध्याशोषंतथैवच ॥

श्वानमूत्रसमंतोयंपीत्वाचांद्रायणमर्चयेत् ॥११॥

पाद प्रक्षालनें करून शेष राहिलेले, आणि प्राशन करून जें राहिलें तें, तसेंच संध्या करून जें शेष राहिलेले उदक तें, स्वानमूत्रा सारिखें जाणावें, तें जो प्राशन करील त्याला चांद्रायण प्रायश्चित्तें करून शुद्धि होते, अन्यथा तो अशुचि जाणावा. ॥ ११ ॥

दानेनपाणिर्नतुकंकणेनस्नानेनशुद्धिर्नतुचंदनेन ॥ माने
नतृप्तिर्नतुभोजनेनज्ञानेनमुक्तिर्नतुमुंडनेन ॥ १२ ॥

पुरुषास द्रव्य प्राप्त झालें असतां तो जर द्रव्याचें दान हस्तें करून करील तर त्याचा हस्त शोभा पावेल, जरी कंकणें धारण केलीं तथापि त्याही हस्त शोभणार नाहीं. देहाची शुद्धि स्नानें करूनच होते, स्नान न करितां जरी उत्तम चंदन धारण केले तथापि त्याणें शुद्धि होत नाहीं. तशीच सन्मानेंकरून जशी तृप्ति होते, तशी तृप्ति भोजनें करून श्रेष्ठ जनांस होत नाहीं आणि ज्ञानें करून जशी मुक्ति प्राप्त होते तशी मुक्ति मुंडनादि प्रायश्चित्तें करून होत नाहीं. ॥ १२ ॥

नापिकस्यगृहेक्षौरंपाषाणेगंधलेपनम् ॥ आ

त्मरूपंजलेपश्यशक्रस्यापिश्रियंहरेत् ॥ १३ ॥

नापिकाचे घरीं क्षौर केले असतां, आणि पाषाणाचेठायीं ह्मणजे सहाणे वरूनच गंध लाविलें असतां आणि आपले स्वरूप उदकामध्ये पाहिलें असतां इंद्रासारख्याच्याही लक्ष्मीतें हें पूर्वोक्त त्रय हरण करील. मग अन्य सामान्य मनुष्याच्या लक्ष्मीतें हरण करील याविषयींचें आश्चर्य काय. ॥ १३ ॥

सद्यःप्रज्ञाहरीतुंडीसद्यःप्रज्ञाकरीवचा ॥

सद्यःशक्तिहरानारीसद्यःशक्तिकरंपयः ॥ १४ ॥

तुंडी ह्यणजे तोंडळीं भक्षिलीं असतां तत्काळ पुरुषाच्या बुद्धीतें हरण करितात, आणि वचा ह्यणजे वेखंड सेविलें असतां तें तत्काळ बुद्धीतें उत्पन्न करितें, स्त्री पुरुषाचे शक्तीतें तत्काळ हरण करितें आणि दुग्धपान केलें असतां तत्काळ शक्तीतें उत्पन्न करितें. ॥ १४ ॥

परोपकरणंयेषांजागर्तिल्लदयेसताम् ॥

नश्यंतिविपदस्तेषांसंपदस्युःपदेपदे ॥ १५ ॥

ज्या साधूंच्या हृदयांत निरंतर परोपकार जागतो ह्यणजे जे साधु सदैव परोपकार करितात त्यांच्या सकल विपत्ति नाश पावतात. आणि ते जिकडे जातील तिकडे त्यांस संपत्तीच प्राप्त होतात. ॥ १५ ॥

यदिरामायदिचरमायद्यपितनयोविनयगुणोपेतः ॥

तनयेतनयोत्पत्तिःसुरवरनगरेकिमाधिक्यम् ॥ १६ ॥

या लोकीं पुरुषास जर उत्तम स्त्री प्राप्त आहे आणि तशीच जर लक्ष्मी प्राप्त झाली आणि जर पुत्र विनयादि सकळ गुणसंपन्न आहे आणि पुत्राला पुत्रोत्पत्ति जर आहे तर त्याला इंद्र लोकीं आधिक्य काय आहे कांहींच नाही. त्याला सकल सुख इहलोकींच आहे. ॥ १६ ॥

आहारनिद्राभयमैथुनानिसमानिचैतानिनृणांपशूनां ॥

ज्ञानंनराणामाधिकोविशेषोज्ञानेनहीनाःपशुभिःसमानाः

अहार, निद्रा, भय, मैथुन हीं चार मनुष्यांस आणि पशूस

सारखींच आहेत. मनुष्यांस विषय भोगाविषयीं मात्र विशेष ज्ञान आहे एवढा मात्र पशूहून विशेष. ज्यांच्या ज्ञानाची ते पशूसारखे जाणावे. ॥ १७ ॥

धनार्थिनोमधुकरायदिकर्णतालैर्दुरीकृताःकरिव
रेणमदांधबुध्या ॥-तस्यैवगंडयुगमंडनहानिरेषा
भृंगाःपुनर्विकचपद्मवनं वसंति ॥ १८ ॥

निरंतर प्रफुल्लित कमलवनीं राहून त्यांच्या आमोदानें सार्व-
काळ जे तृप्ति पावतात ते भ्रमर, दानोदकाच्या इच्छेनें मदोन्मत्त
हत्तीच्या गंडस्थळाप्रत प्राप्त झाले असतां गजराजानें मदांधबुद्धि
करून कर्णतालांहीं जर दूर केले तर त्याच्याच गंडस्थळाच्या
शोभेची हानी जाणावी. भ्रमर तर पुनः विकसित कमलवनीं जा-
ऊन वास करितात. याप्रकारें याचक लक्ष्मीवंताच्या गृहाप्रत द्र-
व्याच्या इच्छेनें गेला असतां त्याचा धिःकार जर धनवंतानें केला
तर त्याच्या लक्ष्मीची हानी होईल याचक तर अन्य दात्याप्रत
जाऊन द्रव्याप्रत पावेल यांत संशय नाही. ॥ १८ ॥

राजावैश्योयमोह्यग्निस्तस्करोबालयाचकौ ॥

परदुःखंनजानंतिह्यष्टमोग्रामकंटकः ॥ १९ ॥

राजा, वैश्य, यम, अग्नि, तस्कर, बालक, याचक हे सात आणि
आठवा ग्राम कंटक ह्यणजे अन्यत्र कोठें न जातां स्वग्रामांतच रा-
हून लोकांस पीडा करून आपला निर्वाह करणारा असे हे आठ
दुसऱ्याच्या दुःखातें जाणत नाहीं, आपलेंच कार्य करित अ-
सतात. ॥ १९ ॥

अधःपश्यसि किं बाले पतितं तव किं भुवि ॥

रेरे मूर्खं न जानासि गतं तारुण्यमौक्तिकम् ॥ २० ॥

कोणी एक तरुण स्त्री आपले स्तनांघ्रि पहात पहात मार्गो जात असतां तीतें पाहून कोणी एक पुरुष तिजप्रत बोलिला हे बाले ! हे सुकुमारे तूं खाली काय पहातेस, तुझी कांहीं वस्तु भूमीवर पतन पावली आहे की काय ? असें त्याचें वचन श्रवण करून ती सांगते रेरे मूर्खा तूं कसें बरे जाणत नाहीस माझे तारुण्यरूप मौक्तिक गेलें त्यातें मी पहात आहे बरे. ॥ २० ॥

व्यालाश्रयापि विफलापि सकंठकापि वक्रापि पं

किल भवापि दुरासदापि ॥ गंधेन बंधुरसकेतकि

सर्वजंतोरे को गुणः खलु निहंतिसमस्तदोषान् ॥ २१ ॥

हे केतकी तूं सर्पाला जरी आश्रय देत आहेस, आणि फळहीनही आहेस, तसेच तुला कंबकही बहुत आहेत, वांकडी ही आहेस आणि कर्दमयुक्त भूमीचे ठायीं तुझी उत्पत्ति आहे आणि तूं अप्राप्तही होस, अशा दोषांहीं युक्त असतां एक गंधगुणें करून सर्वास तूं बंधूच्यापरी प्रिय आहेस तेव्हां एकही जरी सद्गुण असला तथापि तो समस्त दोषांतें दूर करितो. ॥ २१ ॥

इति वृद्धचाणारुख्ये सप्तदशोऽध्यायोत्तरार्धश्च स

समाप्तः